

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

BIBLIOTECA FILOLÒGICA, LXIV

**Del llatí al romanç,
com hem emplenat el buit?**

III JORNADA DE L'ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL PROFESSOR

ANTONI M. BADIA I MARGARIT

(Barcelona, 17 de maig de 2007)

BARCELONA

2008

**Del llatí al romanç,
com hem emplenat el buit?**

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BIBLIOTECA FILOLÒGICA, LXIV

**Del llatí al romanç,
com hem emplenat el buit?**

III JORNADA DE L'ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL PROFESSOR
ANTONI M. BADIA I MARGARIT
(Barcelona, 17 de maig de 2007)

BARCELONA
2008

Associació d'Amics del Professor Antoni M. Badia i Margarit. Jornada (3a : 2007 : Barcelona)

Del llatí al romanç, com hem emplenat el buit? : III Jornada de l'Associació d'Amics del Professor Antoni M. Badia i Margarit (Barcelona, 17 de maig de 2007). — (Biblioteca filològica ; 64)

Bibliografia. — Textos en català i castellà

ISBN 9788492583225

I. Badia i Margarit, Antoni M. II. Moran i Ocerinjauregui, Josep, ed. III. Institut d'Estudis Catalans

IV. Títol V. Col·lecció: Biblioteca filològica (Institut d'Estudis Catalans) ; 64

1. Llatí vulgar — Història — Congressos 2. Llengües romàniques — Història — Congressos

3. Català antic — Història — Congressos

804.99-02(091)(061.3)

L'edició d'aquesta obra
ha estat a cura de Josep Moran i Ocerinjauregui,
membre de l'Institut d'Estudis Catalans

© dels autors de les ponències

© 2008, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: desembre de 2008

Tiratge: 450 exemplars

Text revisat lingüísticament per la Unitat de Correcció del Servei Editorial de l'IEC

Compost per Víctor Igual, SL

Carrer del Peu de la Creu, 5. 08001 Barcelona

Imprès a Limpergraf, SL

Polígon industrial Can Salvatella. Carrer de Mogoda, 29-31. 08210 Barberà del Vallès

ISBN: 978-84-92583-22-5

Dipòsit Legal: B. 52662-2008

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

Taula

Del llatí al romanç, com hem emplenat el buit?, <i>per Josep Moran</i>	7
Del llatí vulgar al romanç arcaic. Assaig historicolingüístic, <i>per Antoni M. Badia i Margarit</i>	9
Dialèctica entre el llatí i el romanç, <i>per Germà Colón i Domènech</i>	41
Del latín [ibérico] al romance [catalán], <i>per Xaverio Ballester</i>	61
Les llengües de la Itàlia antiga com a substrat, <i>per Ignasi-Xavier Adiego Lajara</i>	97

Del llatí al romanç, com hem emplenat el buit?

JOSEP MORAN
Curador del volum

La III Jornada organitzada per l'Associació d'Amics del Professor Antoni Maria Badia i Margarit, com les anteriors, també ha estat dedicada a un dels temes que ell ha conreat al llarg de la seva vida científica.

En aquesta ocasió, està dedicada a un tema diacrònic que se situa als inicis de la lingüística romànica. No és estrany, doncs, que hi hagin participat, a més de romanistes com el mateix Antoni Maria Badia i Margarit i Germà Colón, llatínistes il·lustres que han tractat de la història de la llengua mare, sobretot en aquells aspectes que han tingut una transcendència més gran en les llengües romàniques que en deriven, ja sigui amb caràcter general a totes, ja sigui pel que fa als aspectes més particulars que només afecten una llengua particularment o un grup d'aquestes.

Es tracta d'un tema important i complicat, amb molts elements intrínsecament lingüístics o sociolingüístics en joc, que la distància sovint ens impedeix de percebre en tots els detalls, sobretot pel fet que es van produir en l'àmbit oral popular, i que per aquest motiu no sempre van tenir un reflex en l'escriptura. No és, però, una qüestió que als nostres dies tingui una atenció preferent en l'àmbit universitari i científic en general, atret ara per altres corrents de caràcter teòric i de sociolingüística referida al període actual, sobretot en el nostre àmbit.

D'ací l'oportunitat d'haver triat aquest tema de discussió interdisciplinària, no solament perquè ens ajuda a conèixer les darreres aportacions científiques que contribueixen a comprendre millor el procés complicat del pas del llatí al romanç, sinó també pel fet que aquest procés va tenir una gran transcendència en la configuració i particularització de les llengües romàniques, com hem dit abans.

Les aportacions que donem a continuació apareixen ordenades del que és general al que és particular. En primer lloc, l'homenatjat, el doctor Antoni M. Badia i Margarit, ens ofereix una àmplia descripció de tot el procés de què ha estat ob-

jecte aquesta Jornada en el seu aspecte més ampli, incloent-hi el sociolingüístic, molt adient per a donar una visió sintètica i descriptiva del conjunt.

Seguidament, hi figuren les aportacions de caràcter més concret, començant per les que es refereixen als substrats lingüístics, exògens o endògens, que han tingut una transcendència en la nostra llengua romànica, és a dir del català. Així, Ignasi Xavier Adiego ens parla de les influències del substrat itàlic sobre el llatí vulgar que va arribar a casa nostra i revisar les teories que s'havien formulat en aquest sentit, i Xaverio Ballester tracta del substrat pertanyent al nostre àmbit lingüístic, concretament de les teories anteriors i de les noves perspectives que s'apunten en aquest camp tan apassionant com controvertit. Ja en l'àmbit de la romanística, Germà Colón fa una aportació ben documentada sobretot de la importància de la llengua llatina en el vocabulari de caràcter savi incorporat al català.

Creiem que aquesta publicació és ben oportuna per les raons exposades i que farà un bon servei a la lingüística romànica i, més concretament, a la lingüística diacrònica catalana.

Del llatí vulgar al romanç arcaic. Assaig historicolingüístic

ANTONI M. BADIA I MARGARIT
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

1. PREÀMBUL

El tema de la Jornada d'avui forma part d'un vell projecte de treball que aca-rono d'anys ençà i sobre el qual he consultat abundosa bibliografia especialitzada. La romanització, la possible acció del substrat preromà, una mica pertot arreu, el llatí vulgar, els segles tan obscurs en la informació com fèrtils en el procés d'arromançament de la llengua mare que culminarà en les noves llengües romàniques, els símptomes dels primers balbuceigs del català, llur via, de vacil·lant a entenedora, vers la seva escriptura, han atret durant llarg temps la meua atenció i em sento pregonament deutor i agraït a tots els qui hi han aportat dades útils, alguns dels quals ens acompanyen avui. La complexitat de la tasca, compromisos de tota mena i una delicada situació personal, han posat a prova els meus esforços i sens dubte han aconseguit que el vell projecte a hores d'ara encara tingui més de somni que de realitat. Dic tot això per comunicar-vos que, si jo avui no exposaré els fruits que esperava de presentar-vos-en, sí que la feina feta m'anima, car em recorda que no ha d'ésser rar que un dia o altre els somnis acabin tornant-se realitat. I si això passa, en bona part serà perquè tots els qui avui heu respost a la nostra crida aportareu allò que ens falta i que concretament m'ha faltat a mi. No ho oblidem: aquest és un dels designis (potser el primordial) de les nostres reunions. Gràcies a la bestreta.

En començar la present dissertació, no trobo manera d'eludir un lloc comú que, si comú s'ha tornat, no és pas sense una raó suficient. Em reto a la comoditat i a l'eficàcia. Fa així: la romanística té tres avantatges clars i evidents respecte a d'altres disciplines de lingüística històrica. En posar-se a la feina, els romanistes en coneixen satisfactòriament 1) el *punt de partença* (el llatí, del qual deriven les llengües romàniques), 2) les *etapes intermèdies* (la història de les llengües i de les literatures afectades, llurs dubtosos processos de canvis, dades custodiades als ar-

xius, etc.) i 3) *l'estat actual* (les llengües que ells estudien avui, en dialectes, nivells, parlars especialitzats, etc.). Seria perdre el temps de subratllar els avantatges metodològics de la romanística, que acabo de suggerir, si la comparem amb altres disciplines lingüístiques.

Tanmateix, no tot són flors i violes per a la mateixa romanística. Aquesta insinuació, convenientment desenvolupada, ens introduirà en la problemàtica de la Jornada d'avui i *a fortiori*, en el tema de la meua intervenció personal. Per tant, és aconsellable que ens preparem a afrontar-nos a segons quins esculls que fan laboriós el pas del llatí al romanç, sense impedir-ne, emperò, l'eficàcia. D'altra banda, i com és ben sabut, jo, que no sóc especialista en la matèria d'aquesta conferència, sempre m'he sentit atret a conèixer-la cada cop més a fons. En el moment que en reprenc, doncs, un nou assaig, em permeto de tornar a dir que també avui em valdré de treballs i aportacions, entre d'altres, de Cebrià Baraut, Joan Bastardas, Pere Bosch i Gimpera, Jordi Bruguera, Guillem Calaforra i Castellano, Josep M. de Casacuberta, Emili Casanova, Germà Colón, Joan Coromines, Joseph Gulsoy, Joan Martí, Josep Massot i Muntaner, Wilhelm Meyer-Lübke, Koldo Mitxelena, Francesc de Borja Moll, Josep Moran i Ocerinjauregui, Enric Moreu-Rey, Joan Anton Rabella, Philip D. Rasico, Paul Russell-Gebbett, Miquel Tarradell, Antonio Tovar, Joan Veny Clar, Michel Zimmermann. Gràcies a tots.

2. L'ESPLENDOROSA VIDA DE LA LLENGUA LLATINA. EN L'EXTENSIÓ GEOGRÀFICA I EN LA DURADA TEMPORAL

Hem de fer l'esforç de no entretenir-nos gaire a comentar dades que, per una banda, són prou sabudes i que, per l'altra, no es refereixen directament al tema fonamental de la nostra tasca d'avui. Tanmateix, d'una manera o altra havíem de començar. El llatí forneix una de les mostres més clares que l'evolució triomfal d'una llengua important no depèn de la seva estructura, sinó de les circumstàncies que l'acompanyen i que els seus cabdills saben aprofitar. Rude com les altres llengües del grup itàlic (com el falisc, l'umbre, l'osc i altres), fou la llengua del Laci (ço és, el llatí) la que s'ensenyorí de la Península, situació que el menà a assuaubar alguns dels seus trets idiomàtics primitius. Estimulats per un nou repte, una sort semblant féu que els seus parlants (i els seus guerrers, diguem-ho tot), ara ja coneguts arreu com «els romans», s'imposessin a Cartago en una vella rivalitat, i que aconseguissin, a mitjan segle II, de rodejar totalment el mar símbol del món aleshores conegut i que, no sense raó, ells mateixos anomenaren *Mare Nostrum*. Mai tan ben dit. Entorn de les seves aigües es desenvolupà la vida de l'Imperi romà (vida política, cultural, jurídica, militar, comercial i altres adjectius que hi escauen). Recordem només uns quants noms fulgurants de les lletres llatines, escolllits a l'atzar, i fent abstracció d'èpoques, de llocs, de gèneres, etc., d'acord amb els

quals són coneguts: Plaute, Terenci, Juli Cèsar, Ciceró, Sallusti, Catul, Lucreci, Tit Livi, Virgili, Horaci, Ovidi, Marcial, Tàcit, Suetoni i tants d'altres.

La primera impressió que produeix la llengua llatina a qui se li acosta per a aprendre-la és, ni més ni menys, la mateixa realitat que se li imposa: es tracta d'una llengua preeminent, que no manca de cap dels elements que componen una llengua insigne, en tots els sentits que té aquest adjectiu dimensional. De més a més, és una llengua que aquest aprenent ja coneix madura i amb unes qualitats que li han pervingut justament pel seu conreu universal i, sobretot, per una història política brillant i una organització estatal eficaç del poble que la tenia com a pròpia. Havia superat una primera etapa: el «llatí de la conquesta» (mal rebut d'entrada, després acceptat *velis nolis* i, per fi, universalment reconegut com a llengua pròpia pels qui de primer s'hi resistien). Per això s'imposà arreu el «llatí de la romanització» (amo i senyor del món romà, que, a desgrat de la varietat en tots els aspectes de les persones i els grups humans que s'hi integraren: d'origen, de medi, de mitjans naturals, de clima, de funcionament, etc., restà marcat amb l'empremta d'una llengua única i abassegadora). Si prenem per model la llengua en què s'expressaven els grans autors, com els esmentats, se'ns hi faran patents algunes de les seves qualitats estables. N'esmento quatre: 1) és una llengua gairebé tan *estesa* com el vast imperi que la representa i l'aglutina; 2) típicament *unitària*, malgrat la seva vastitud geogràfica (gràcies a una estructura garant d'una manera comuna de fer i de viure en *pensament*, en *cultura*, en *literatura* i en *ensenyament*); 3) difusora d'una modalitat —l'*oratòria* del Fòrum romà, reflectida en les institucions provincials— que es propaga pertot arreu com a patró del *bene loquendi*, i 4) beneficiària dels constants trasllats de funcionaris i migrants (i fins i tot de certs grups de legionaris), tots els quals, sense tenir-ne consciència, contribueixen que arrelhi una mena de llatí *estàndard*, penyora de la unitat lingüística. Com diem, una gran llengua, examinada des de qualsevol punt de vista.

Per al tema que ens ocupa, característica decisiva del llatí fou la seva llarga vida. Situant-nos, com a exemple que ens afecta, a l'angle nord-oriental de la península Ibèrica (on un dia seria forjada Catalunya), la llengua llatina hi atenyé *de facto* set segles de presència activa, cosa que permet d'imaginar el grau de penetració social que assolí dins la societat romana de l'època. I no cal dir que aquest exemple es pot ampliar, amb poques diferències de temps, d'antuvi, a tota la península Itàlica, i després, a la Gàl·lia meridional, a la Bètica, etc. Més, encara: anticipant una dada que ara mateix ja pot ésser útil, recordem que, extingit l'any 476 l'antic Imperi romà d'Occident, la continuïtat històrica de l'acció pública no significà canvis exorbitants en els nous països que heretaren les maneres de viure dels romans i, menys que en cap altra, en la llengua: pertot arreu hom continuà valent-se del multisecular llatí.

3. LA UNITAT DE LA LLENGUA LLATINA. PRÒPIA O CONDICIONADA?

No costaria gaire d'insistir en els aspectes positius de la vida i de la cultura romanes. Les lletres, l'ensenyament, l'Administració, el dret, les institucions, la vida social, les relacions humanes, etc. Pertot arreu era emprada i enaltida l'esmentada «llengua llatina *unitària*», que era la que es devia sentir per tot l'Imperi, de la boca de persones cultes i instruïdes. Certament, l'anvers de la medalla és prou ric i explícit. Girem-la, emperò. Com sabem, al dessota del llatí dels usos formals i acurats, a les regions guanyades per a Roma la gent practicava diverses modalitats d'un llatí *parlat*, que distava granment del llatí *comú* de les persones cultivades. Aquesta realitat planteja el tema de la unitat de la llengua llatina. Atenció, emperò: és clar que, si un dia el llatí s'havia de desfer en les noves llengües que en derivarien, seria lògic de parlar de l'arromançament del llatí i de situar-lo en el període que anomeno el «primer llegat de Roma», actiu a partir del segle v. Però ara em refereixo a una situació sociolingüística que ja es manifesta precisament en els inicis de la laboriosa i (per a mi sovint incompleta) aclimatació del llatí tot just acabat d'arribar (o que feia poc que havia arribat) a terres que sense trigar figurarien com a parts de l'Imperi. Per això ja començo de parlar-ne ací mateix.

D'entrada, és natural que la presència dels romans en terres per a ells noves, a mesura que s'hi anaven instal·lant, després d'ocupades per les legions vencedores, no hi fos regular, com si hagués d'oïre a una repartició geomètrica prèviament calculada. Hi havia en joc abundosos factors (uns, més naturals: orogràfics, hidrogràfics, climàtics, estratègics; els altres, ja humans: d'organització, vies i camins, culturals, l'explotació del sòl, acceptació o resistència davant l'arribada de forasters, i tants d'altres, fàcils d'imaginar), tots ells, factors que determinaven diferències remarcables a l'hora que s'hi establien els nous ocupants. Em plau de recordar-ne un cas concret (que vaig examinar fa uns quants anys, seguint les petjades de Joan Coromines i de Joan Bastardas). Com sabem, el territori que un dia seria Catalunya fou romanitzat. L'ocupació no fou arreu seguida immediatament per la romanització ni l'escomesa (o la intensitat) d'aquesta no seguí en processos coincidents. Tenim raons per a afirmar que la tal romanització fou més pregona a les zones properes a la costa i a la part central inferior, fins a l'Ilerda, que no pas a la resta del país. Ho proven a bastament la història, l'arqueologia i la toponímia. Això no vol dir que la creença general i la tradició històrica no hagin parlat simplement de la «Catalunya romana», com si fos romana d'una manera regular pels quatre costats, quan de fet no era així. Tanmateix, alguns arqueòlegs s'oposaren a la nostra interpretació, argumentant que, si les excavacions dutes a terme semblen abonar-la, era perquè durant llarg temps no se n'havien fet pertot de manera sistemàtica. Però «desenganyem-nos», em deien: «a Catalunya, on sigui que *gratem*, sempre sortiran pedres romanes». Ara bé, en veure que tant ells com jo mateix

estàvem convençuts que cadascú tenia la seva raó, vaig pensar que entre nosaltres devia haver-hi un malentès (potser informatiu, potser conceptual, potser terminològic), que convindria resoldre. I m'hi ajudà la memòria del desaparegut Miquel Tarradell, de qui jo recordava una intervenció que no oblidaré mai (i que jo li havia sentit manta vegada, sempre repetida amb la seva particular vehemència). Més o menys feia així: «Pel que fa als hispanoromans del baix imperi (entorn dels segles III o IV), podeu demanar-nos com vivien, com construïen les cases, com conreaven la terra, què menjaven, com es divertien, com es vestien i s'embellien el cos, com feien la guerra, com enterraven els morts, etc., perquè tenim prou informacions per a satisfer la vostra curiositat; ah, però, no ens demaneu en quina llengua parlaven, perquè no ho sabem». Remarquem que, tal com ell s'expressava, el dubte feia segles que es mantenia! Analitzem-ho. Per a mi, les coses eren clares, àdhuc decisives. Les feines i els quefers que Tarradell atribuïa a aquells bons hispanoromans mostraven fins a l'evidència que la gent vivia «a la romana». Totes eren feines materials i les fonts d'informació provenien de les excavacions. Totes no, emperò: les pedres no *parlen* i restaven a part d'allò que és més subtil de la vida humana: el llenguatge. Aquella gent potser encara no parlaven llatí, però ja vivien «a la romana». Si en tenim la prova avui mateix a casa nostra! «Somos catalanes», ens diuen veïns i coneguts (quan ja han adoptat costums i festes i maneres de fer i de menjar de Catalunya), però encara no parlen català o fa molt poc que s'hi han posat. Una cosa era «viure a la romana» i una altra cosa, «parlar llatí». Per això (i així acabo el relat del cas concret) vaig fer la doble proposta que, en els diccionaris, 1) el mot *romanització* també sigui definit com 'adquisició i assimilació de les maneres de viure dels romans' i 2) que la seva accepció sociolingüística: 'cessió i substitució de la llengua indígena pel llatí dels romans' sigui afegida al mot *llatinització*. Sembla, doncs, que, àdhuc en zones efectivament romanitzades (com les dues meitats del territori que un dia seria Catalunya), era inevitable que es produïssin dissimilituds de temps i d'intensitat en l'aculturació que implicava la presència del llatí.

Per cert, els matisos diferencials adquirien un relleu considerable en un camp que no tenim previst en la temàtica de la Jornada d'avui, al qual, emperò, no puc deixar de fer una petita al·lusió, perquè ningú no pensi que no hi tenia res a veure, quan hi és una peça essencial: el substrat preromà. De nord a sud de la Romània occidental, el celta al nord de la Gàl·lia per al francès, l'èuscar per als parlars pirinencs de prop o de lluny del País Basc i la cultura ibèrica per a Hispània, són factors que es feren sentir en el llatí de la conquesta i de la incipient romanització. Algun dia haurem de tornar-hi. Ara em limito a recordar un fet rar, adduït per Joan Coromines amb una profusió de dades, sobretot toponímiques: la pervivència d'un parlar bascoide en poblets elevats del Pallars fins vers l'any 1000, des dels quals hom practicaria un cert bilingüisme en la relació que llurs habitants mante-

nien amb gent de terra baixa (que vivia al nivell dels rius i de les vies de comunicació). Es tracta d'una situació que implicaria el pas directe de l'èuscar al català, sense que hi intervingués el llatí, per tardà que fos.

L'existència de zones que rompien la compacitat de la llengua llatina tal com era emprada en els seus usos formals de l'Imperi romà (literaris, administratius, docents) és un tema delicat, per l'heterogeneïtat de les seves motivacions, per la diversitat de les èpoques en què es manifesta, per la seva relació amb les migracions internes de població, per la presumpta acció del substrat preromà de cultures consistents, per la seva afectació més enllà de les grans regions en què era dividit el mateix Imperi, etc. Aquesta última menció torna a suggerir un tema que ens ateny prou directament, però que, *mutatis mutandis*, es repeteix sovint en l'àmplia geografia de la llengua llatina. En efecte: diríeu que, com a conseqüència del funcionament de la mateixa organització administrativa romana, seria lògic que almenys els territoris de les grans regions (com, per un costat, la Gàl·lia al nord i la Narbonense més al sud i, per l'altre, la Tarraconense i la Bètica) haguessin salvat unes modalitats idiomàtiques unitàries pròpies de cada regió. Però ni en aquest lat nivell no s'aturà la fragmentació.

4. DIGRESSIÓ SOBRE LA FORMACIÓ DEL CATALÀ (COM A EXEMPLE CARACTERÍSTIC).

RECAPITULACIÓ I REPRESA DEL TEMA GENERAL

Aquí és on inicio l'anunciada *digressió* sobre la formació del català. Per què l'avanço aquí? Justament per tal com estem referint-nos a matisos diferencials que, al dessota de l'acurada unitat de la llengua llatina formal, feien que aquesta fos clivellada pels usos corrents de baix nivell o pels usos peculiars d'unes comarques, etc., els quals trencaven sovint la unitat lingüística que teòricament i formalment s'estenia d'un cap a l'altre del vast domini romà. Posat a escollir-ne una mostra, opto per una mena singular de llatí que és font remota de la llengua catalana. Un llatí que, a desgrat de pertànyer geogràficament i política al llatí hispànic, se n'apartava des del punt de vista lingüístic, i com que era el llatí de l'angle nord-est de la península Ibèrica que, passats els segles de rigor, ha perdurat en la llengua catalana, l'anomenarem, per entendre'ns, «llatí (català)» *avant la lettre*. A propòsit d'això, un bon nombre de mostres adduïbles sobre discrepàncies d'aquest llatí particular respecte al llatí hispànic comú de la Tarraconense i de la Bètica remunten als primers temps de la romanització. Ho prova que la *ll* geminada llatina darrere vocal llarga, com la *ll* llarga de *villa*, presenta reducció en el cat. *vila* (ni més ni menys que a la Gàl·lia), mentre que en castellà tenim palatalització: cast. *villa* (fenomen fonètic que ja és documentat abans del segle II). Aleshores, si decidim de recopilar exemples, en trobem que n'hi ha de ben antics al costat d'altres més tardans i, atès que seria absurd de separar-los en paràgrafs diferents segons llur

antiguitat, és preferible d'arrodonir el tema pel que fa al català, i per això ja no ens aturarem fins a arribar a la llengua catalana còngruament realitzada i establerta. No oblidem que fem una digressió. Insisteixo que, de mostres de «llatins particulars» que discrepen dels tractaments que presenta el «llatí general» (del qual aquells, *lato sensu*, no deixen de formar part), en trobaríem una munió en innumbrables racons de tota la Romània. El que passa és que avui ens fixem en el català, que entre nosaltres no resta fora de lloc, sinó ben al contrari.

Com ho feren veure Joan Bastardas (en col·laboració amb Germà Colón i Joan Coromines), la llatinitat de l'angle català de la península Ibèrica sovint diferia (i no pas en conceptes i mots rars o selectes, sinó bàsics, d'ús quotidià), no solament de la llatinitat de la llunyana Bètica, sinó també de la que era pròpia de la mateixa Tarraconense, tot just franquejat l'Ebre. D'altra banda, tal distanciament del llatí hispànic comú (respecte al llatí que hem dit que anomenariem *català*) no significava tampoc que aquest depengués del llatí d'Occitània (on es prepararia tota una altra llengua, ja galloromànica). No: la frontera orogràfica de les Corberes sempre tingué (i encara té avui) una veritable funció de límit lingüístic. Malgrat certes reticències de qui encara no ho veu prou clar, sembla que podem afirmar que la naixença i els primers passos de la llengua catalana s'esdevingueren en un domini estable, 1) en part costaner, banyat per la Mediterrània (a l'est), a banda i banda del Pirineu, entre les Corberes (al nord) i la plana de l'Empordà (al sud), i 2) en part muntanyenc, fins a l'alta Cerdanya i les carenes d'Andorra i l'Alt Urgell (a l'oest). Devia ésser un país pacífic, romanitzat a fons (pel que fa a les planes centrals i llewantines), que custodiava al seu si una vintena de mots d'origen llatí que no sembla que es trobin en altres terres de la Romània (com *desar*, *enyorar*, *rebutjar*); cohesionat que havia estat, tant amb el nord com amb el sud, per la monarquia visigòtica; amb el port d'Empúries a migjorn, que li facilitava relacions externes, i que, després de veure arribar els romans (com, segles abans, hi havien arribat els celtes), feia l'aprenentatge per tornar-se una terra de pas, condició que encara reivindiquem avui. Compartia la llengua llatina dels països veïns de cap a l'oest i al sud-oest, però sovint no se sentia identificat amb mots que un dia hi caracteritzarien el castellà i el portuguès. Vegem-ne algunes mostres: 1) mots com *comedere*, *metu*, *fervere*, *subire*, que des de començos de l'època imperial, eren considerats a Roma propis d'un nivell elevat, mentre que allí la gent els substituïa per sinònims populars; 2) vulgarismes de la llengua arcaica, aviat exclosos del parlar romà, com *collocare* (amb el sentit del cast. *colgar*, o sia 'penjar') o *quaerere* (que volia dir en-sembls 'voler' i 'estimar'); 3) no poques innovacions del llatí hispànic no arribaven a l'extrem d'aquest llatí que un dia seria català (innovacions com les que s'han resolt en les veus cast. *carnero*, *mañana*, *ordeñar*, *sobrino*). D'altra banda, aquest mateix llatí dels confins nord-orientals de la Tarraconense, sens dubte per la seva proximitat amb el llatí de la Septimània, es mostra afí amb el parlar que un dia se-

ria l'occità. És una afinitat de llarga durada, per tal com es manifesta tant amb mots realment antics (com *bellus*, *manducare*, *precari* (preferit a *rogare*), com amb mots ja posteriors a la difusió del cristianisme (com *parabolare* 'parlar', en comptes de *fabulare*, que explica el cast. *hablar* i el port. *falar*), com, encara, mots més tardans (*tropare*, o bé *apud*, que dona raó del cat. ant. *ab* i cat. mod. *amb*, i no *cum*, cast. *con*). Això no vol dir que manquin mots comuns i generals a tot el llatí hispànic, ni de bon tros. Exemples: *callar*, *casa*, *cova*, *despertar*, i tants d'altres.

Aquest territori, situat entre pobles veïns que feien un conjunt d'arrels visigòtiques que en reblava l'afinitat i que imaginàvem de vida pacífica, vivia, tan inconscientment com tranquil·lament, el lent *procés* que, actiu a tota la Romània, anava fent, del llatí, *il preromanzo* (el qual, ja parlat amb sintaxi romànica, substituïa, en sons, formes i mots, els trets llatins pels incerts nous elements ja romànics que la gent trobava més còmodes, més naturals i més expressius). Més avall exposarem aquest *procés*, quan veurem que ja n'hi havia mostres escrites entorn del segle II, i que estigué en activitat fins als segles VII i VIII). Ja culminat de fet el *procés* de què parlem, el dit territori visqué en els segles VIII i IX una etapa verament crucial i decisiva per a la conformació oral de la llengua catalana i hagué d'ésser testimoni de dos esdeveniments pertorbadors que sacsejaren el segle VIII, amb destins paral·lels però oposats, ambdós concloents per al seu futur polític i lingüístic. Tot-hom endevina que ens referim, de primer, al pas dels sarraïns nord enllà, amb una empenta rabent que, bé que aviat comencés d'afeblir-se, no fou aturada fins al 732, a Poitiers, i segonament, al pas dels francs, ara vers migjorn, que no s'aturarien fins a Barcelona el 801. No hem d'entretenir-nos sobre el canvi de decoració i d'acció d'ambdós moviments. No fa molt de temps que Michel Zimmermann, tot reconeixent que era massa aviat per a arribar a conclusions fermes, afirmava que de fet hi havia hagut com «tres Catalunyaes»: 1) la del Pirineu (ni conquerida per l'Islam ni alliberada pels francs), 2) la Catalunya conquerida pels francs (Girona, Vic, Barcelona) i que, amb vista a ponent, un dia caigué com la fruita madura cau de l'arbre (a l'Urgell), tota la qual se'ns presenta com el bressol del país, i 3) la Catalunya Nova, que s'hi afegí i així complementà l'obra d'una fina construcció política. Zimmermann en conclouia: «Hom remarca un decalatge ben clar entre l'apogeu cultural aconseguit vers el 1050 i la construcció política que, per aquestes dates, tot just s'iniciava. La cultura [i, amb ella, la llengua —rebló jo el clau—] havia fornint un sistema de representacions que al seu torn alimentava un projecte polític». Que n'expliquen, de coses, aquestes darreres ratlles! Ja no hi faré cap nou comentari. Tan sols demano que em perdoneu per les dimensions que ha adquirit aquesta anomenada *digressió*, que potser hauria d'haver ocupat un capítol a part, posat al lloc que li corresponia a dreta llei. Reconec que m'hi he estès massa, a propòsit del català, tant en la menció de l'espai (he parlat molt del seu inicial domini lingüístic, bé que modest i reduït), com en la dimensió del temps (no m'he

aturat fins al nou mil·lenni, tot deixant el català ja establert). Naturalment, ara tornarem enrere, a l'època del llatí vulgar (§ 2, 3, 6 i 7). Preneu-ho com una mostra típica de l'abundor de dades que ofereix la filologia, les quals ens permetrien de recollir i glossar una pila de situacions dins la Romània, si les unes bones, les altres encara millors. Hem jutjat que valia la pena d'obrir una finestreta sobre la particularitat que, dins una regió tan romanitzada com la Tarraconense, ens ofereix el pas del llatí a la llengua catalana.

Tornem, doncs, on érem, per a recapitular i reprendre el tema. Corroboem, una vegada més, que, al dessota de l'aparent unitat de la llengua llatina que emergeix en les manifestacions escrites, existien uns poderosos ferments dissuasius que preparaven el terreny vers un escenari aleshores inimaginable: la Romània lingüística. Tanmateix, el demà de la funció que exercia la llengua de Roma no era l'únic destí del llatí que, encara ferm o ja feble, tant s'havia estès pertot. També resultà inevitable que els impetuosos romans sucumbessin en llur projecte lingüístic de llatinitzar totes les terres que conquerien amb les armes (i d'això sí que en tenim, no la sospita o la presumpció, sinó una certesa absoluta). En principi, a l'Imperi d'Orient, també dit Bizanci, el projecte lingüístic de Roma no hi fou tan fàcil per als romans, tret de la Dàcia, que, malgrat obstacles notoris, ha pogut conservar el romanès fins als nostres dies. N'hi haurà prou de recordar una frase famosa, i ens entendrem, només d'enunciar-la: *Graecia capta* (literalment: 'conquistada Grècia...'). Com és ben sabut, la frase es digué perquè, a desgrat que Grècia fos conquerida pels romans amb la força de les armes materials, foren ells mateixos qui s'hagueren de retre a llurs vençuts, quant a llengua, cultura i pensament. Per més que, en un primer balanç, els romans hi sortissin perdent, en definitiva reeixiren a assimilar allò que no tenien i respectaven, i la història els en recompensà, en consagrar la denominació dual de *llengües clàssiques* per a designar el grec i el llatí.

Recapitem. Sembla que, amb els exemples comentats (i ampliables amb d'altres, provinents, com dèiem, de nous territoris de l'Imperi romà), resta clar que, al dessota de la llengua llatina *unitària* i *organitzada* del món de la cultura (que restà incòlume, d'una manera o altra, fins al segle v), existia un llatí *parlat*, *fragmentat* i *poc controlat*, que s'explicava per diferències entre regions, per arcaïsmes o neologismes, per l'acció del substrat preromà (que no havia de coincidir pertot, ni en qualitat ni en intensitat), per tendències evolutives espontànies (que tampoc no eren les mateixes, d'un cap a l'altre del vast domini lingüístic), per les migracions (internes i externes) de forasters, etc. Amb l'esfondrament de l'Imperi (476), desaparegueren (o quedaren sense efecte) els frens que fins aleshores havien neutralitzat les vies que empenyien vers la dispersió idiomàtica i, en definitiva, vers allò que aquesta pogués significar en el futur. La data crucial de l'any 476 dividí la història de la civilització romana en dues meitats, examinades

des dels angles cultural, lingüístic i sociolingüístic, relacionades, però diferents i no sempre interferides.

a) Una primera meitat (que correspondria a l'epígraf de «llatí *vulgar*»), per tal com ja en tenim mostres a partir del segle II, amb les inscripcions de Pompeia, el *Satiricon* de Petroni i altres textos (als quals al·ludirem als dits § 5 i 6), quan aquest «llatí *vulgar*» convivia amb un llatí *ensenyat, ordenat, respectat*, etc.

b) I una segona meitat (que es referia als posteriors usos i evolucions d'aquest mateix llatí, *culte* però ja no sancionat per la societat sàvia ni per un *establishment* que no existia o que estava en mans d'uns dirigents germànics que amb prou feines si se'n sortien, en expressar-se en un llatí que no dominaven). Més matisat (o potser més difícil d'explicar?), encara: aquesta segona meitat (posterior a 476) comprenia: 1) tant (sobretot) una modalitat espontània (*vulgar*) de llatí (lliure de la normativa que l'encotillava fins al 476), que aquí correspon a l'epígraf del «primer llegat de Roma» (§ 6), 2) com (també) una altra modalitat letàrgica (*tradicional*) de llatí (que continuarà com a model de la llengua escrita i com a patró per al seu ensenyament i el seu ús corrent), que aquí tractarem sota l'epígraf de l'altre llegat de Roma (§ 7). Ara bé, atès que (com direm al § 5 i al § 6) les mutacions que es van produint en el «llatí *vulgar*» no són *canvis* sense solta, sinó fases d'un llarg «*procés* multisecular», que no podem seccionar en etapes i que madura amb congruència natural, mantindrem sencer el resum evolutiu del llatí que va transformant la seva fisonomia fins a deixar endevinar que ja és a un pas d'assolir *il romanzo*, sense trencar-lo en dues meitats (separades per l'any 476). Així, tot el resum del dit *procés* (que comprèn del segle II als segles VII o VIII) serà tractat sota l'epígraf del «primer llegat de Roma» (al § 6). Esperem que aquesta llarga recapitulació, lluny de complicar la vida al lector, l'ajudarà a entendre com combinen llurs papers les dues grans modalitats del llatí que, del § 5 al § 7, seran protagonistes del present relat i que, per assegurar-nos que tothom ho segueix sense problemes, ens hi referirem anomenant-los 1) el «llatí *vulgar*» (o sia el que un dia perdria la seva identitat de llatí, perquè actuà com origen i font de les llengües romàniques, fins a convertir-se en l'anomenat *preromanzo*) (§ 6 i 8), i 2) el «llatí *culte*» (o sia el que se salvà pertot arreu com a llengua de cultura; entre d'altres, pensem en la *Vulgata* de sant Jeroni, les lleis dels visigots, sant Gregori de Tours i sant Isidor de Sevilla, la reforma d'Alcuí sota Carlemany i tot el llatí medieval) (§ 7).

5. EL «LLATÍ VULGAR». PRESENTACIÓ I IDENTIFICACIÓ

Cal reconèixer que, en la terminologia de classicistes i romanistes, l'expressió *llatí vulgar* ha tingut sort. Algú ha dit que potser seria més encertat de substituir-la per altres frases no menys apropiades (com *llatí parlat, tardà, corrent, habitual* i

d'altres, encara), però, com que totes diuen aproximadament el mateix (i totes deixen d'alludir a quelcom que hi falta), és preferible, doncs, de respectar una tradició antiquíssima, 1) que ve de quan l'oposició *sermo nobilis* / *sermo vulgaris* es deia en efectiu present gramatical, 2) que, en la romanística, honra la memòria de Hugo Schuchardt (que reprenem unes ratlles més avall) i 3) que, si més no, ja ha anat incorporant els significats que avui hom hi dona per sobreentesos. Aquí parlem, doncs, de «llatí *vulgar*».

D'altra banda, les dificultats del «llatí *vulgar*» no li vénen del nom, sinó del significat. D'una disciplina que s'ocupi del llatí que hom *parlava* més o menys fa uns mil cinc-cents anys, el menys que podem pensar-ne és que no ho té fàcil. En efecte, com es podien arreplegar formes de llenguatge que només tingueren existència oral, si *verba volant*? Calia enginyar-s'ho. Ningú no ignora que, en aquest cas, hom apel·là a tota mena de recursos. Heus ací els més importants:

1) Gramàtiques llatines que denunciaven faltes que la gent cometia en parlar (o també en escriure) en llatí, tot adjuntant-hi les solucions correctes pertinents. Tals són els textos dels gramàtics Servius (vers l'any 400), Consentius (segle v) i d'altres. Força més conegut és l'*Appendix Probi*, una llista de 227 formes llatines errònies (de gramàtica i de lèxic), precedides de les formes correctes (tipus «*auris*, non *oricla*»), que de moment hom datava als segles III o IV, però que avui és situat més tost vers l'any 700.

2) Peces teatrals on hi havia algun personatge que l'autor, per verisme, feia que s'expressés en parlar *vulgar*. L'exemple típic n'és el *Satiricon* de Petroni.

3) Les inscripcions, que (per distracció, per error o per ignorància de qui les gravava) palesen quina paraula o forma gramatical eren emprades de fet (en lloc de les correctes que sens dubte tenia davant els ulls el transcriptor que s'hi equivocava). Recordem el monumental *Corpus Inscriptionum Latinarum* (des de l'any 1863), que aplega milers de mostres (no sempre de lectura o interpretació fàcils). Són famoses les inscripcions llatines de Pompeia, que foren sepultades per una erupció del Vesubi en vigílies d'unes eleccions i que, en bona part recuperades, contenen errors lingüístics que cometien uns propagandistes que devien entendre més de política que de gramàtica.

4) Els tractats especialitzats (de medicina, veterinària, cuina, etc.), sovint redactats (o traduïts) per persones de poca o nul·la cultura, sovint estrangeres, traeixen a cada pas faltes greus de llatí. En aquest camp, s'ha fet cèlebre la *Mulomedicina Chironis* (de cap al segle iv).

5) Els textos religiosos motivats per l'extensió del cristianisme cercaven d'encaixar amb les primeres comunitats, nodrides sobretot de classes populars (en gran part d'origen foraster) i empraven un llatí reblert de vulgarismes. Per més que els pares de l'Església (sant Agustí, sant Jeroni amb la *Vulgata*, etc.) escrivien el llatí amb summa correcció, els escrits literaris emanats de cristians te-

nien un to que els acostava més a la llengua parlada que els textos contemporanis no religiosos. La *Peregrinatio Egeriae ad loca sancta*, per exemple, en forneix abundoses dades.

6) Ens permetem d'afegir una darrera font d'informació sobre el llatí vulgar: el testimoni de les mateixes llengües romàniques. Ja fa un segle que Menéndez Pidal explicà que llur consens en les formes (com cast. *aguzar*, fr. *aiguiser*, it. *aguzzare*, etc.) mena a creure que en «llatí vulgar» no es deia *acuere* (com ho recullen els diccionaris llatins), sinó *acutiare*. I així en molts casos semblants.

Quant a tractats moderns sobre llatí vulgar, no em sento obligat a refer-ne ací una llista llarga, que és fàcil de confeir tot consultant els textos que esmentaré en això que segueix. Permeteu-nos, emperò, d'obrir-la amb el conegut *Der Vokalismus des Vulgärlateins*, de Hugo Schuchardt (3 volums, Leipzig, 1866-1868), qui probablement féu el primer pont entre una experiència acreditada de la filologia clàssica i allò que seria la naixent filologia romànica i a qui cal retre avui l'homenatge que es mereix. Ara ens limitarem a recordar una mitja dotzena d'obres sobre el tema, dues de les quals han tingut un especial ressò a casa nostra, per raons personals. Són: 1) K. von Ettmayer: *Vulgärlatein. Erforschung der indogermanischen Sprachen* (1916); 2) C. H. Grandgent: *Introducción al latín vulgar* (trad. de F. de B. Moll) (1928); 3) D. Norberg: *Syntaktische Forschungen auf dem Gebiete des Spätlateins und des frühen Mittelalters* (1943) i *Beiträge zur Spätlateinischen Syntax* (1944); 4) C. Battisti: *Avviamento allo studio del latino volgare* (1949); 5) J. Soffer: *Zur Problematik des Vulgärlateins* (1963); 6) E. Löfstedt: *Late Latin* (1959); 7) V. Väänänen: *Introduction au latin vulgaire* (1963). Totes aquestes obres (i les que, per mitjà d'elles, hi afegísim) s'apliquen, les unes més que les altres, a dilucidar quins trets es consoliden en llatí vulgar que preparin l'aparició, en un temps més o menys llunyà, de les llengües romàniques. I així havíem treballat tots, anys i més anys, intentant d'establir les èpoques de llur formació.

I bé, és arribat el moment de recordar la magna novetat que, fa just quaranta anys, es produí en el tema de la Jornada d'avui, la qual, per més que ben coneguda dels especialistes, em consta que serà una veritable troballa per a bon nombre dels qui avui ens acompanyen. Naturalment, ens referim al llibre *Le latin vulgaire* de Joseph (sic) Herman, aparegut el 1967 dins la popular col·lecció «Que sais-je?» (Presses Universitaires de France). József Herman, col·laborador dels nostres *Estudis Romànics* (IEC) i assidu participant a congressos i reunions de romanística i de llengües clàssiques, ens deixà a l'octubre de 2005. També ell es mereix un record agraït per la seva obra i per la seva humanitat. Senzill com sempre, Herman no deixava de recomanar el llibre de V. Väänänen del mateix títol que el seu (publicat quatre anys abans —i citat ací unes ratlles més amunt—), amb el qual no volia rivalitzar, perquè el que ell ara feia era plantejar de cap i de nou el tema del llatí vulgar. En efecte: ja no era qüestió d'examinar *dues* llengües (el llatí i el ro-

manç de torn) l'una rere l'altra (com la causa i l'efecte), sinó d'establir *un* procés evolutiu que duia d'un llatí que *només* era llatí a un romanç *integral*. La prova la tenim de la primera a la darrera pàgina del seu petit llibre (cent vint-i-cinc pàgines): les dates de completió dels diferents fenòmens evolutius del «llatí *vulgar*» que ell troba documentats van del segle II als segles VII i VIII (i les més actives són del segle VI i del començ del segle VII). És innegable que estem davant d'un *procés*, no d'un seguit de transformacions o substitucions puntuals. Els qui m'escolteu deveu pensar que això requereix una coneixença pregona de la història dels països afectats i dels testimonis de «llatí *vulgar*» que s'hi posen en joc. Justament aquesta és la notable aportació que hi ha fet József Herman, sobretot pel que fa a la Romània oriental, però sense oblidar, ni de bon tros, tot el conjunt de les llengües romàniques. Els seus coneixements de filologia com a classicista i romanista, la història de l'Europa afectada i la finor del seu esperit d'investigador expliquen la seva obra i, per tant, que l'any 1967 es convertís en una fita indiscutible en la història de la filologia romànica.

Ens proposem, doncs, d'analitzar breument el *procés* que dugué del llatí al romanç, tot seguint les dades fornides per József Herman (ho farem al § 6). Abans, però, voldria dir quelcom, des de l'angle sociolingüístic, sobre els usos del «llatí *vulgar*» fins a la fi de l'Imperi. Què era i què volia dir «llatí *vulgar*» abans de la fi del segle V? La pregunta té dues respostes diferents, segons que els interessats fossin «ciutadans romans» (i bons coneixedors de la llengua llatina) o que pertanyessin a capes més baixes de la població, immigrants, etc. (i que hem de suposar menys instruïts), respectivament.

a) PRIMERA RESPOSTA. Parlem, doncs, dels romans educats que sabien d'una prescripció en gramàtica i en vocabulari, emanada de l'escola i sancionada per la societat culta, a la qual se supeditava la llengua escrita i suposem que també la llengua parlada per la gent formada i en situacions solemnes i d'alt nivell. Ara ens faria falta un mot: el «llatí *parlat*», diferent del «llatí *vulgar*» (mot que *de facto* ha absorbit aquell). En aquella època de la civilització romana, el llatí era la llengua escrita i parlada amb correcció i amb responsabilitat, d'acord amb els gramàtics i amb els grans models de poetes, escriptors i oradors. Ara bé, a aquesta llengua, pública (en la mesura que era produïda en medis cultes i per mitjans responsables), li passava allò que passa a totes les llengües, quan qui l'empra se sent lliure de la tensió que implica el seu ús formal *en societat* i adquireix la fluïxetat i la simplicitat de qui s'expressa com per *estar per casa*, amb un ús distès que el mena a adoptar maneres i defectes que arreu només solen ésser tolerats en la modalitat parlada i casolana. És a dir: la mateixa gent culta coneixia el parlar fluix i simple, però no el feia servir, per raons d'educació i d'estètica. Ara bé, quan se'ls presentava alguna raó per a adoptar-lo, aleshores *es passaven* (valgui la paraula) a un llatí *parlat* (ací acollit i entès com a «llatí *vulgar*»), que avui reconeixem que existia

per analogia i per lògica, però que no era fàcil de documentar, perquè no solia ésser escrit i perquè, si havia de prendre forma escrita, ja era corregit i substituït *ipso facto* per la llengua correcta. Això, com diem, respecte a la gent que socialment feia ús predominant (i gairebé exclusiu) de la llengua acurada. (Remarquem que aquesta modalitat no és presa en consideració per József Herman, que l'atribuïa al «llatí *parlat*» i prou).

b) SEGONA RESPOSTA. Faig meua la definició de Herman sobre el «llatí *vulgar*» (amb la qual clourem el paràgraf que el duu per títol). Per a ell, el «llatí *vulgar*» era 'la llengua *parlada* en els estrats socials poc influenciats o no influenciats per l'ensenyament escolar i pels models literaris'. Tres notes seves n'arrodoneixen el concepte:

1) Aquesta modalitat, teòricament existent des que començà d'haver-hi una tradició literària, en realitat és documentada des del segle I i es mantingué mentre existí el llatí com a llengua viva (ço és fins cap al segle VII).

2) Tractant-se d'una modalitat *parlada*, la frase «text *vulgar*» és impròpia, per tal com implicaria d'acceptar les convencions que regulen l'escriptura o, si més no, l'ortografia. En canvi, sí que podem parlar d'un «text més o menys influenciat per la llengua *vulgar*».

3) El «llatí *vulgar*» era molt voluble (d'una època a una altra, d'un indret a un altre, d'un tarannà a un altre), o sia que els exemples procedeixen de la «llarga vida» de la llengua llatina.

6. LA LLARGA VIDA DE LA LLENGUA LLATINA. EL PRIMER LLEGAT DE ROMA:

EL PROCÉS DEL «LLATÍ VULGAR» VERS EL ROMANÇ

Què fou i què significà el «llatí *vulgar*» després de cap a l'any 476? Ara parlarem de quan, havent-se afeblit la força obligatòria de la normativa, la tradició de l'escriptura es veia amenaçada i per ventura extingible i tot. Els criteris d'ús correcte de la llengua havien fet crisi. En un període de gran confusió política i social, potser sí que hi havia gent (que avui anomenem «del carrer») que s'adonava que, si algú cometia faltes en un text escrit, no passava res: tot continuava com abans. No descartem, doncs, una mena d'eufòria popular dels qui constataren que quedaven lliures d'una obligació social: la d'escriure com Déu mana. No seguirem, però, per aquesta via. En comptes d'imaginar situacions que se'ns escapen, penso que val més que assagem d'interpretar què succeïa, partint d'allò que acabà essent. Amb aquest motiu, la societat romana consolidà una situació que de fet ja existia des d'un cert temps enrere: tothom continuava parlant o escrivint en llatí per inèrcia i per inèrcia tothom continuava fent-hi faltes que no corregia ningú, encara que en modifiquessin l'estructura i el funcionament (però no el significat, perquè allò que calia entre persones que es comunicaven era que s'entenguessin). I és provat

que s'entenien. Així, salvat el significat, hom passava simplement de les formes *clàssiques* a unes formes *noves*.

Recordem les causes de la confusió pública alludida. Com és sabut, després d'una història remarcable des de tots els punts de vista, les acaballes del gran prodigi historicocultural romà foren indignes de les seves glòries anteriors, tant pel desori i la corrupció que marcaren la vida pública dels darrers emperadors (amb pronunciaments, insubordinacions, assassinats) com per les escaramusses d'uns pobles joves, àvids de poder i empesos per la típica «marxa vers l'oest», les quals caracteritzaren el segle v amb veritables invasions d'ocupació: vàndals, alans i sueus (no sense l'aquiescència de l'emperador Honori) envaïren Hispània (406); Alaric ocupà Roma (410); els visigots (ara aliats amb els romans) fundaren el regne de Tolosa (414); en temps de Valentinià III (424-455) els vàndals crearen un regne a l'Àfrica, tingué lloc la invasió d'Àtila al capdavant dels huns, els quals, malgrat haver estat derrotats als Camps Catalàunics, devastaren la Gàl·lia i Itàlia, etc. La situació s'havia fet insostenible. Per fi, Odoacre, rei dels hèruls i de fet l'últim emperador, transmité els ornaments imperials a Constantinoble (476). Ignorem si Odoacre era sensible a la ironia. Si més no, el seu gest fou el colofó més idoni i més loquaç de l'Imperi d'Occident.

Tanmateix, malgrat l'enorme canvi polític, cultural i social de la desfeta de Roma i la sensació d'alliberament d'una nosa que molta gent s'havia tret de sobre, tothom havia de convenir que, sense una llengua, la societat no podia tirar endavant. Els mateixos grups que s'havien fet amos del poder en les noves monarquies que sorgiren de l'antic Imperi predicaven amb l'exemple, i tots ells s'adreçaven a llurs nous súbdits per mitjà de notes, informacions i disposicions... totes redactades en llatí. Altrament, en quina llengua ho haurien pogut fer? Es tractava del que anomenem «llatí *culte*» (per poc culte que fos de moment), que reprengué l'ús de la llengua formal després de l'Imperi, i que serà tractat al § 7 («l'altre llegat de Roma»). En canvi, el *procés* del «llatí *vulgar*» vers el romanç serà tractat en aquest mateix paràgraf (que no debades hem intítulat «el primer llegat de Roma»), en això que segueix immediatament.

Per tant, des d'ara mateix, analitzarem com s'anà movent el «llatí *vulgar*», a partir més o menys del segle II de l'era cristiana, en el sentit lingüístic que el menaria, lentament però còngruament, a l'etapa que Édouard Bourciez anomenava *phase romane primitive* i que avui jo prefereixo de dir-ne *il preromanzo*. Assolit el terme, és a dir: acabada la tasca de fer del *llatí* pràcticament el *romanç* (o, més ben dit: els molt abundosos *romanços* que en derivaven), cadascun d'ells efectuà o experimentà una triple operació possible: 1) fondre's amb els altres parlars veïns seus més immediats (a favor del que s'imposaria per raons de poder, cf. el començ del § 8), 2) optar pels trets que el singularitzessin (en el cas que encara arrossegés usos varis dels períodes anteriors del *procés*) o 3) disposar-se a incorporar ele-

ments que sorgissin en el futur (de superstrat o altres) per les raons que fossin (i que acabarien per aconseguir-li el caràcter definitiu d'una *llengua romànica* concreta). El moviment del «llatí *vulgar*» vers el romanç s'anà realitzant en quatre aspectes del seu funcionament com a llengua: els sons, les formes, la frase i els mots.

6.1. Els sons

VOCALISME. Quant a les vocals: la quantitat de les vocals (cinc llargues + cinc breus = deu vocals) fou substituïda per la qualitat (cinc obertes + cinc tancades). Particularitat: *e* llarga i *i* breu es confongueren en *e* tancada, i *o* llarga i *u* breu es confongueren en *o* tancada. Resultat: set vocals (o sia: les cinc vocals bàsiques —però la *e* i la *o*, cada una descomposta en oberta i tancada—). Ja al segle III existeixen indicis del canvi (queixes per les dificultats de distingir entre llargues i breus, etc.). Vocals àtones: en posició final de mot, només la *e* representa les dues *ee* i la *i* breu clàssiques (segle V). Els mots esdrúixols perden la posttònica. La *s* líquida rep *e* o *i* anteriors. A l'accent d'intensitat s'haurien d'atribuir tots els canvis vocàlics en la llengua parlada tardana (ja deien que l'accent era «*velut anima vocis*»). Dues excepcions: 1) *tēnebrae* > *tenēbrae* (perquè la vocal que rep l'accent es trobava «en posició»), i 2) *filiolum* > *filiólum* (perquè la vocal que rep l'accent era més oberta) (*et al.*).

CONSONANTISME. La *m* final de mot desapareix de bona hora (llevat dels monosíl·labs, com *rem*, *quem*). La *s* i la *t* finals tampoc no aguanten gaire llur articulació i, entre elles dues, hi ha més casos de pèrdua de *t* que de *s* (especialment després de consonant, com *pos* per *post*). El fenomen és important, car tant en la declinació com en la conjugació sovintegen parells de formes que només es diferencien perquè una d'elles acaba en *s* o en *t*. Molts dialectes italians i el romanès perderen la *s* final, però després de 476. En canvi, la pèrdua d'aspirades de «tipus grec» (*h* i el parell *th* i *ph*) fou primerenca i general.

Les palatalitzacions, enteses com a reduccions a sons palatals o alveolars, fricatius o africats (sords o sonors) de grups consonàntics formats per *p*, *t*, *k* + una vocal o una semivocal anteriors (i situacions afins), ja molt prodigades abans de la fi de l'Imperi, canviaren el panorama del consonantisme de l'època. També hi contribuï força l'assimilació de les consonants intervocàliques a certes característiques de les vocals que les precedien i les seguien: les sordes se sonoritzaven (*vita* > *vida*), les sonores es feien fricatives (*rigat* > *rega*) i arribaven a desaparèixer (*cru-dele* > *cruel*). Com és fàcil d'imaginar, la casuística és molt variada a tot arreu i no podem descendir-hi. L'afebliment consonàntic sol ésser posterior al segle VI i, com és sabut, la Romània oriental en restà molt al marge. Quant als grups de consonants, el «llatí *vulgar*» tendia a simplificar-los: *sposus* per *sponsus*, etc., com ho confirmen avui les llengües romàniques.

6.2. *Les formes*

LA DECLINACIÓ. Basada en cinc declinacions, en tres gèneres (masculí, femení i neutre) i en sis (sobretot cinc) categories gramaticals o casos (tant en singular com en plural): nominatiu, genitiu, datiu, acusatiu i ablatiu, la flexió del llatí no era tan congruent com semblaven suggerir-ho les aparences. De fet, els casos es confonien sovint: *terrae* (genitiu i datiu), *domino* (datiu i ablatiu), etc. Afegim-hi els dits canvis fonètics (com la pèrdua de la *-m* final), etc. La declinació estava greument amenaçada (només en certes regions, com en part a la Gàl·lia, resistí un sistema «bicasual» durant un quant temps), però, parlant en general, després de la fi de l'Imperi les coses es precipiten, i abans de l'any 1000 el sistema resta reduït a un cas únic: al singular, i un altre cas únic: al plural. L'ús correcte dels casos fracassa i molt aviat apunta l'aplicació de les preposicions, les quals, partint de construccions reconegudes en la llengua clàssica, es difonen i s'amplien granment i acaben fent innecessari l'ús correcte de la declinació, quan la gent ja es feia entendre amb les preposicions. Hi ajudà la desaparició del gènere neutre, que engrossí el masculí (i també el femení, a través dels plurals en *-a*), malgrat que l'oposició entre masculí/femení i neutre romangué, d'una manera o altra, fins ben a prop dels inicis de l'escriptura en romanç.

LA CONJUGACIÓ. A diferència del desastre de la declinació, el «llatí *vulgar*» conservà molt, a grans trets, de la conjugació clàssica, com ho mostra un examen superficial del verb en les llengües romàniques. La primera constatació que podem fer-hi és la pèrdua del futur, especialment per raons fonètiques: arribà un moment que *laudabit* (futur) i *laudavit* (o *laudavit*) (pretèrit) sonaven igual (de manera que no cal acudir a les suggestives raons dels idealistes del llenguatge). La substitució del futur es féu sobretot amb la perífrasi del verb afectat + les formes conjugades de *habere*, a partir de verbs del tipus *dicere*, *scribere*, i foren els pares de l'Església qui més la difongueren. La primera forma escrita d'un futur romànic figura dins la crònica de Fredegari, de mitjan segle VII. Joan Bastardas (*La llengua catalana mil anys enrere*, Barcelona, Curial, 1995, p. 81-82) la reporta com segueix:

Gràcies a un joc de paraules que volgué fer el cronista, tenim documentada la forma romànica del futur d'indicatiu: *daràs*. La crònica explica que Justinà havia fet presoner el rei dels perses i el tenia encadenat; llavors el va fer seure en un setial i li va demanar que restituís les ciutats i les províncies conquerides. El rei persa, en bon llatí, responia que no pensava tornar-les (*non dabo*), però Justinà, que el tenia en el seu poder, va dir: *daràs*. I en record d'aquest fet, per ordre de Justinà fou fundada en aquell lloc una ciutat amb el nom de *Daràs*. [...]. Aquest futur *daràs* és potser el primer mot documentat del qual podem dir que presenta una estructura romànica, i això no solament perquè respecte a la seva forma etimològica (*dare habes*) presenta una evolució significativa, sinó també, i sobretot, perquè es tracta d'un mot oxíton, cosa que repugnava al geni de la

llengua llatina. Observem, tanmateix, que l'autor de la crònica i de l'anècdota no sembla tenir consciència que barreja dues llengües diferents; som nosaltres que pensem que una llengua que diu *daràs* en lloc de *dabis* o *dare habes* difícilment pot ésser considerada com a llatí.

El futur així resolt fou universal a la Romània, tret del romanès (que, com és sabut, usa *volo* + l'infinitiu del verb en qüestió). El panorama de la veu passiva en llatí clàssic, a cavall entre formes diguem-ne sintètiques i analítiques, encreuant-se amb els verbs deponents era més tost confusionari, cosa que devia contribuir a l'adopció d'una novetat: els temps compostos (en general, damunt *habere* i, en algunes llengües, com el català, també damunt *esse*). La perífrasi *habeo* + participi ja era coneguda en llatí clàssic, però fou difosa i gramaticalitzada després de la caiguda de l'Imperi. Notem, per fi, que en «llatí *vulgar*» es produïren passos d'una conjugació a una altra (sobretot entre la II i la III), que un dia quedarien reflectides en les llengües romàniques corresponents.

6.3. La frase

L'ordre de col·locació dels elements que formaven els grups nominals, que en llatí clàssic variaven molt i que àdhuc admetien, a l'interior, mots estranys al grup, anà cedint a l'ordre que avui és considerat «normal» i «lògic» en les llengües romàniques modernes (deixant al marge raons d'estil), cosa que vol dir que ja es generaren en «llatí *vulgar*». Notem que, després de 476, demostratius (com *ipse*, *ille*), encara que no fessin d'article, de fet preparaven el terreny que els en faria el romanç. Si en la prosa clàssica el predicat es troba sobretot en posició final, a mesura que passa el temps la situació va declinant, fins al punt que podem afirmar que la posició interior del predicat és allò que caracteritza l'ordre dels termes en llatí tardà. Per la seva naturalesa poc literària, que defuig els períodes llargs i complexos, la frase del «llatí *vulgar*» és recta i simple, bé que sense abandonar els dos grans sistemes de la coordinació i la subordinació. De la primera, remarcarem l'ús de *sic* (per la copulativa *et*), sobretot en romanès (i, en alguns casos, en francès antic). De la segona, recalcarem la propensió de subordinades completives a suplanter les d'infinitiu (que eren pròpies del llatí clàssic, com *patrem advenisse scio*). Sense negar que no n'hi hagi casos aïllats antics, els exemples de subordinades conjuntives (en comptes de la construcció d'infinitiu) creixen molt en els darrers segles de l'Imperi i són d'autors cristians. Aquesta extensió de l'ús de la conjunció prepara les coses amb vista a les llengües romàniques (pensem en el *que* del català i de les altres llengües germanes). Pel que fa a les conjuncions de subordinació en general, hom pot parlar de dues tendències evolutives. En primer lloc, l'ampliació de les funcions de certes conjuncions. *Quod*, que en la llengua clàssica era sobretot explicativa i causal, absorbeix, en els textos vulgars del llatí tardà, els sentits abans

reservats a *ut*, *cum* i *si*. Es tornà una mena de «conjunció universal». Una cosa semblant passa amb *quomodo* que, amplia les seves funcions pròpies amb els sentits temporal i, de vegades, causal. Segonament, la creació i l'ús de locucions conjuntives, formades per un pronom (precedit o no de preposició) + una conjunció (al més sovint, la ja inevitable *quod*). Algunes mostres: *pro eo quod*, *ab eo quod*, *ex eo quod*, *in eo quod*, etc. (del mateix estil), *interim quod* 'mentre que', *mox quod*.

6.4. Els mots

En el «llatí vulgar» es produïen relleus parcials de mots que, pertanyents al gran fons lexicogràfic del llatí clàssic i emprats correntment amb naturalitat, eren reemplaçats de mica en mica per altres mots que, no menys llatins que aquells, havien restat fins al moment del relleu en una situació més aviat secundària o eren obtinguts per derivació de mots preexistents. Aquests canvis, que afectaven quantitats relativament altes de mots, són visibles en els mateixos textos vulgars, que ens il·lustren sobre les preferències de la gent de capes populars i llur animadversió a les «paraules literàries». Els nous mots que han arrelat per aquesta via en les llengües romàniques confirmen la geografia de les opcions preses en les diferents terres de parla llatina. Un parell de mostres: *edere* sucumbí davant *comedere* i, més tard, davant *manducare*. O bé: *loqui*, davant *parabolare* i *fabulare*. Aquestes substitucions ens asseguren que els canvis que sofriren *edere* i *loqui* s'acompliren abans que els romanços corresponents ja fossin constituïts i operessin com a llengües: cast. *comer*, cat. *menjar*, fr. *manger*, it. *mangiare*; també: cat. *parlar*, fr. *parler*, it. *parlare*, cast. *hablar*, port. *falar* (cf. § 4, digressió sobre el català). Però no resta exclòs que, iniciat un reemplaçament de mots semblant al que acabem d'esmentar, el canvi es revelés tan lent i tan laboriós que no acabés de consumir-se fins que la llengua romànica afectada ja s'havia tornat una nova llengua amb tots els ets i uts. N'és un bon exemple el que recorda Herman: al verb (correcte) *iacere* 'jeure' li sorgí un sinònim vulgar: *conlocare*, emprat en textos de mena grossera. La concurrència entre *iacere* i el nou *conlocare* tindria resultats diferents: 1) el francès *gésir*, malgrat ésser avui un verb defectiu, és encara emprat i només fins fa poc temps ha quedat relegat a un segon pla per *coucher* (derivat de *collocare*); 2) però en italià (i —afegeixo jo— també en català) han prevalgut: *giacere* i *jeure* (o *jaure*), respectivament. Un procés, doncs, que durà segles.

Passem a alguna altra característica dels mots en «llatí vulgar»:

1) La preferència pels mots llargs (segurament com a defensa davant tants canvis fonètics i d'altra índole): *os* fou substituït per *bucca*; *flere*, per *plorare* o *plangere*; *auris*, per *oricia*; *genu*, per *genuculu*; *ire*, per *ambulare*. Fem memòria, un instant, dels cinc mots romànics corresponents: tots són derivats dels noms llargs dels parells de mots citats (llevat del cast. *ir*, però que també té *andar*).

2) De vegades la substitució d'un terme del llatí clàssic per un sinònim del «llatí *vulgar*» es fa com una mena de rèplica al to objectiu o neutre del mot tradicional i a favor d'un terme que evoca el medi rústec o almenys immediat on tot-hom parlava sense prejudicis. Així, *caballus* suplantà *equus*; *battalia* o *battualia* suplantaren arreu *proelium*; *hostis* ho féu amb *exercitus*, etc. I renuncio a reprendre altres llistes de nous sinònims que desbancaven venerables paraules tradicionals que així es quedaven a l'atur o posposats a un ús més limitat.

Si repassem les quatre menes de canvis que la llengua llatina sofrí (en els sons, en les formes, en la frase i en els mots), pels quals diversos elements bàsics de la llengua llatina clàssica foren modificats o desapareixien, substituïts per nous comportaments lingüístics, hem de reconèixer que *de facto* apareixia una nova llengua que seria derivada d'aquella. Naixia *il preromanzo*, ja esmentat sovint a les pàgines anteriors. El reprendrem al § 8. No voldria cloure el present paràgraf sense alludir a un tema que ha fet córrer molta tinta: quan deixà la gent de parlar llatí? O, dit d'una manera més crua: quan mor el llatí (en tant que llengua parlada)? Ara és impossible de fer un resum de la qüestió. Em limito a traslladar la conclusió a què arribà József Herman: la *mort* del llatí, o més exactament la substitució del llatí, llengua viva, per les llengües romàniques, fou un procés que, encetat en els darrers segles de l'Imperi, quedà clos cap als segles VII o VIII, la fase decisiva del qual caldria situar al segle VI o a començos del VII.

7. LA LLARGA VIDA DE LA LLENGUA LLATINA. EL SEGON LLEGAT DE ROMA: LA MODALITAT LETÀRGICA DEL «LLATÍ CULTE»

Acabem de veure (§ 6) que el «llatí *vulgar*» consagrà set segles (del II al VIII) a gestar una nova llengua, que hem convingut d'anomenar *il romanzo*. Examinant els abundosos centenars de mostres de què disposa avui la filologia clàssica, la major part datades (amb exactitud o per aproximació), potser no som lluny de poder imaginar una mescla de filologia i dialectologia preromàniques i d'abandonar la trista i penible idea del «buit informatiu», que encara s'aguantava en els paràgrafs següents.

Mentrestant, encara ens queda quelcom important a dir sobre el llatí. La crisi de la fi de l'Imperi (476) havia de deixar forçosament malparada la llengua que suara anomenàvem el «llatí *culte*» (cf. la fi del § 4), antagònic del «llatí *vulgar*» (el qual, malgrat que aleshores ningú no podia endevinar-ho, un dia oferiria les llengües romàniques a la cultura universal, com ho farem veure més avall). Aparentment el «llatí *culte*» perdia una sèrie de qualitats que l'havien acompanyat, des del primer moment, en la història de Roma: la cultura, la literatura, l'oratoría, la política, el dret i les lleis, l'Administració, l'ensenyament. Tot això, i encara més que això, s'havia conreat sempre. Ara calia evitar que justament això no es convertís

en un terra de guaret o estèril del tot: a la presència *activa* del llatí correcte en la Roma organitzada, succeí una presència *discreta* (i de fet *silent*) d'un llatí dubtós en la Roma esmicolada en països independents i no sempre amics entre ells. Ara bé, les pèrdues temudes, per més que importants i significatives, potser no eren tan abundoses com hom podria inferir-ho del que acabo de dir. D'entrada, d'acord amb la idea de civilització del moment, no es podia viure sense una llengua de cultura. I aquesta havia d'ésser el llatí. El llatí no solament era la llengua més emprada en les terres que havien constituït l'Imperi romà, sinó que la seva coneixença i el seu ús, en la mesura que eren assolits, s'estenien més enllà dels seus confins. Després de l'any 476, li mancaven l'ostentació i la pompa, però no deixava d'ésser un instrument útil (pràcticament l'*únic* instrument) en molts medis, en qualsevol camp temàtic i per a molta gent. No hi havia més remei que reprendre la llengua que la gent culta tenia a les mans, i millorar-la sempre que fos possible.

En algunes ocasions n'he parlat com d'un llatí *inercial*. No cal saber molta física per a adonar-se que la resistència d'una matèria a modificar-se depèn sobretot de la força que la dita matèria té acumulada. El llatí havia viscut llargs segles amb una activitat intensa i, arribat el moment en què perdé ajuts sociològicament externs, quedà en una situació que li permetia de resistir per inèrcia de la força acumulada, si s'assegurava la complicitat de tres elements del tot indispensables: 1) l'ensenyament (del qual sabem poca cosa, però que funcionava, més bé o més malament, en els nuclis que el necessitaven); 2) la lectura i la retransmissió dels clàssics (començant pel més citat: Ciceró i d'altres, si ho hem de jutjar pels testimonis escrits que ens en pervingueren), i 3) la creativitat (que en les cultures surt quan surt i que, quan apareix, es repenja en l'ensenyament i en els clàssics, de manera que tots tres elements es donen recíprocament les mans). Aquí prescindiré de la creació (com abans, § 2, m'he limitat a citar a l'atzar una dotzena llarga de noms de la literatura llatina), car això ens allunyaria de la feina d'avui, tant allí com aquí.

Atès que les vicissituds del «llatí *culte*» aviat ens desviarien del tema primordial de la Jornada, no seguiré per aquesta via, en la qual tampoc no em moc amb la seguretat que em convindria posseir. Accepteu-ne només algunes consideracions. A la fi del segle v, el llatí correcte sofrí una temporada crítica en l'ensenyament de la llengua i en el seu ús habitual per part dels qui aprenien d'escriure-hi. Sort hi hagué de la ferma empena de la tradició, perquè els minúsculs nuclis educats en recobressin l'escriptura i adquirissin la consciència que la modalitat en què parlaven (el «llatí *vulgar*») (és a dir: les seves modalitats diastràtiques) no havia de vulnerar la llengua en què escrivien (el «llatí *culte*») (penso en si s'adonaven d'haver escrit erròniament). S'encarregaren d'aquesta delicada tasca grups en camps especialitzats, que feren el cor fort i se'n sortiren decorosament. I ja se sap que també en la mediocritat surten caps de brot. Sempre sense espectacularitat, i en

medis minoritaris, a tots els països foren organitzats centres d'ensenyament (si no formalment, almenys *de facto*) i, com veurem, l'Església hi tingué un paper decisiu (no solament en l'ensenyament, sinó en tots els terrenys de la cultura). Quins foren aquests terrenys? N'hi havia de tota mena, segons allò que convenia en cada cas. Els més sobresortints eren: el dret (amb els textos legals, formulats en llatí, però d'inspiració germànica), la història, la literatura i la religió. Deixant de banda (com ja he dit) la literatura, allò que més sorprèn és la baixa qualitat del llatí de molts textos (sobretot legals i històrics) que us vénen a les mans i que us cauen de les mans. Fa seixanta anys, amb motiu d'un llarg sojorn a Alemanya, vaig treballar amb els *Monumenta Germaniae Historica* (com a fonts llatines de la *Primera crònica general* d'Alfons el Savi, redactada en castellà), i ja vaig treure'n una conclusió força negativa). En tenim una segona mostra, molt més recent: en els medis culturals de casa nostra, a partir de 1960 (i durant una vintena llarga d'anys), foren tema d'actualitat les versions catalanes parcials del *Libre jutge* (o *Forum iudicum* o *Liber iudiciorum*), és a dir: del codi de lleis visigòtiques. Tampoc l'original llatí no resistia la comparació amb textos clàssics de dret romà. L'ensulsiada de la cultura romana era palesa.

Tanmateix, reconec que, afortunadament, 1) l'obra d'escriptors d'alta categoria (s'entén: d'escriptors d'expressió llatina, car en aquella crisi no n'hi havia cap en una altra llengua) i 2) l'influx del cristianisme (dos factors que sovint operaven de manera conjunta) reconduïren les lletres llatines i les situaren en un envejable nivell d'eficàcia i d'universalitat. En el breu resum que segueix, també m'hi referiré, doncs, sense separar-los. Més, encara: els esdeveniments feren que, d'ençà de l'edecte de Milà, promulgat per Constantí I i Licini l'any 313, el cristianisme i la religió pagana fruïssin dels mateixos drets, cosa que per a aquell significà la fi de les persecucions i la possibilitat d'organitzar-se segons els seus objectius. Així les coses, l'Església se sentí responsable de jugar a dues cartes: la «cultural» (amb un valuós impuls lingüístic, en el camp del «llatí *culte*») i la «pastoral» (amb un no menys valuós impuls sociolingüístic, en el pas del «llatí *vulgar*» vers *il romanzo*). A desgrat que ambdues cartes apuntaven a designis diferents, totes dues s'emmarcaven dins el cristianisme, i tant en els mètodes com en les realitzacions, llurs activitats s'encreuaven. Aquí procuraré de distingir-les.

a) Quant a la primera carta (que, per entendre'ns, he presentat com a «cultural»), els anomenats «pares de l'Església» ja estaven preparats per a establir la *Vulgata* (o text de la *Bíblia*) per sant Jeroni (342-420), o la gran elaboració teològica, a la qual col·laborà, entre d'altres, sant Agustí (354-430). Llurs disquisicions i definicions implicaven de combatre heretgies (com l'arrianisme, etc.) i d'obtenir les conversions corresponents (com les de Clodoveu el 496, i de Recared el 586). Aquestes conversions reials tenien una notòria força moral que solia arrossegar gran part de la població a afegir-s'hi i la labor de l'Església se'n veia molt ajudada.

A propòsit d'això, al segle VI brillaren dos magnífics fars d'orientació que, sense solució de continuïtat, uniren la Gàllia i Hispània en una faixa territorial que tan-cava la futura Romània per l'oest: sant Gregori de Tours (538-594) i sant Isidor de Sevilla (ca. 560-636). Aquell, historiador i bisbe de Tours, gaudia d'una excel·lent reputació a la cort merovíngia i, com a escriptor, s'interessava especialment per la història del llatí (dóna testimoni de bon nombre de fenòmens lingüístics citats al § 6). Quant a Isidor, bisbe de Sevilla, treballà en la formació de clergues amb vista a la pastoral i fomentà escoles per a dur-ho a terme. Era conegut sobretot per les *Etymologiae* (vint llibres), molt llegides a l'edat mitjana. Fou un dels principals mestres de l'Europa llatina medieval. Existia, doncs, un clima cultural i espiritual, que atenyé el punt culminant amb la reforma de Carlemany (742-814) qui, pres per l'enyor de Roma i la desitjada represa del Sacre Imperi Romà Germànic, establí una capitalitat europea a Aquisgrà (sota el nom d'«Escola palatina»). Aquí ens interessa el vessant lingüístic del somni europeu, que fou l'obra d'Alcuí, nat a York (ca. 735-804). Aquest organitzà, a l'abadia de Sant Martí de Tours, l'escola claustral de més renom en aquella època. Tant, que aviat serví de model per a noves escoles, freqüentades per bisbes i monjos i fills de nobles i de plebeus, en les quals s'aplicava el mètode de treball d'Alcuí. En una avinentesa, trobant-se a Itàlia, Alcuí conegué Carlemany, qui li oferí la direcció de la dita «Escola palatina» d'Aquisgrà (on es veuria secundat per mestres d'Itàlia i d'Hispània). Als escriptors d'aquestes escoles hom copiava còdexs i més còdexs. Escolat el temps de la seva plena activitat, Alcuí es retirà a Sant Martí de Tours. L'exemple d'aquesta obra es traduí en abundosos centres en els segles VIII i IX. Com és sabut, tot aquest conjunt rebé el nom de *renaixement carolingi*. Potser m'hi he entretingut massa, però valia la pena. El penós «llatí culte» del segle V havia anat recuperant-se i esdevingué, de primer, la «llengua de la cultura medieval» que, tot enllaçant amb l'humanisme a partir dels segles XV i XVI, acabà convertint-se en la «llengua de cultura» *tout court* de tot Europa (que es mantingué ferma fins al segle XX, curiosament sobretot en els països no romànics i que, quant a l'Església catòlica, fou la seva llengua pròpia fins al Concili Vaticà II, amb la Constitució de Litúrgia de 1963).

b) Com hem dit, el cristianisme també jugava a una segona carta: la «pastoral», amb un impuls sociolingüístic, en el camp del «llatí vulgar», pensant en la seva ineluctable transformació, via *romanzo*, en les llengües romàniques. Així, quan en la societat viva del moment i entre els seus portaveus fou reconeguda la delicada distinció entre *sermo nobilis* / *sermo vulgaris*, bisbes, clergues i monjos, conscients de llur responsabilitat a l'hora de predicar, com podien oblidar que «predicar» exigia 'ésser entès' pel poble que escoltava? La consciència d'aquesta responsabilitat féu que concilis territorials, sínodes i reunions de tota mena fessin, durant anys i a un ritme creixent, exhortacions i crides adreçades a facilitar que diversos actes religiosos poguessin ésser entesos pel poble il·letrat. Durant molt de

temps, les coses s'orientaven vers una diferenciació òbvia: la litúrgia, com les altres parcelles del món eclesiàstic, emprava el «llatí *culte*» (sortosament cada vegada més correcte), però la *catequesi* i la *predicació* s'havien de fer en les llengües vernacles dels països respectius. El desideràtum fou aconseguit al Concili de Tours (813), en el qual l'Església imposava als seus clergues «l'estudi de la llengua parlada i l'obligació [...] de predicar, d'expressar-se en una llengua que els fidels poguessin entendre». Per a comprendre l'oportunitat d'aquesta decisió conciliar, hem de recordar que els importants *Juraments d'Estrasburg*, datats el 842, no són solament els primers documents escrits en romanç en el domini lingüístic de la Gal·loromània, sinó també els primers que foren escrits en tota la Romània. Guanyat aquest primer reducte (que ha estat esmentat aquí només per fer veure que el cristianisme, ultra contribuir a apuntalar el «llatí *culte*», també ajudà l'evolució de l'antic «llatí *vulgar*» vers les llengües romàniques), ja podem passar al paràgraf següent (§ 8), que és el lloc que li correspon.

8. EL BUIT INFORMATIU. DEL ROMANZO A LES LLENGÜES ROMÀNQUES

Abans (a mitjan § 6), en unes ratlles que precedeixen el resum del *procés* que transformaria el «llatí *vulgar*» en el «romanç *comú*» (i ja susceptible de fragmentar-se un dia en les diverses llengües romàniques), he fet una precisió que haig de recollir: hi deia que el dit *procés* s'acabava de fet amb el nou *romanç* o, més ben dit, amb els «molt abundosos *romanços*» que el coronaven. Això demana una explicació. No cal repetir que el *romanç* és el resultat dels canvis que el «llatí *local*» de les diferents terres romanitzades sofrí, segons tendències espontànies i reflectint (quan hi eren) trets lingüístics dels parlars de substrat o d'adstrat. Exagerant, podríem dir que cada comarca havia forjat el seu romanç. El resultat fou una munió de parlars derivats del llatí, munió que, cap a la fi del mil·lenni, s'anà reduint, en fondre's els parlars veïns per absorció, a causa de raons tant d'afinitat lingüística com de subjecció a centres de poder, i cristallitzà 1) en una desena (més o menys llarga) de llengües romàniques, cadascuna de les quals 2) se subdividia al seu torn en nombrosos dialectes. Per a orientació general, diré que, en la coneguda introducció a la lingüística romànica de Wilhelm Meyer-Lübke (1901), aquest conjunt es descomponia en nou llengües i seixanta-set dialectes (nombre que varia una mica segons les diferents edicions del llibre). A grans trets, una «llista canònica» de llengües i dialectes d'un format semblant s'ha mantingut fins al segle xx. Només darrerament s'ha crescut el nombre de propostes de noves llengües, per diversos motius (enfortiment de la consciència de poble, reivindicació dels drets lingüístics, desig o necessitat de codificar la llengua, el seu ús en registres formals, etc.). Ho deixarem així, perquè no ens podem allunyar tant del nostre tema.

Una vegada més, hem de tornar enrere. El *procés* del «llatí *vulgar*» vers el *romanç* (cf. mitjan § 6), examinat en el seu conjunt, és simplement impressionant. Només recordant-ne aquí unes quantes característiques (entre les que allí ja eren una selecció), ens adonem que, analitzat avui el fenomen, era meravellós de constatar com pràcticament dues llengües (el «llatí *clàssic*» i el «llatí *vulgar*») coexistien sota l'aparença i la convicció que n'eren una de sola: 1) les vocals, llargues i breus, o les vocals, obertes i tancades; 2) grups consonàntics amb *p*, *t*, *k* o les palatalitzacions respectives; 3) la complexitat i les enutjoses coincidències de la declinació o el fàcil recurs a les preposicions; 4) la morfologia inveterada o la desaparició del futur i l'aparició dels temps compostos; 5) l'ordre de mots aliè al procés mental inherent o la nova (i més lògica) *Wortstellung*; 6) les subordinades d'infinitiu o l'extensió i l'abundor de les conjuncions; 7) mots neutres tradicionals o mots estimats com a més expressius i més propers als parlants, etc. En aquesta llista de set parelles disjuntives (A o B) que acabo de presentar, les segones opcions sempre són les innovadores, les que s'aparten del «llatí *clàssic*» i que assenyalen la ruta que, durant uns quants segles, anà engrandint els recursos i les possibilitats del «llatí *vulgar*», per a arribar a convertir-se en una llengua nova: el tantes vegades citat *romanzo* o «romanç *comú*». Dic que és una meravella: ens consta que, durant una colla d'anys, les persones que constituïen la societat romana s'entenien força bé valent-se de dues modalitats *diastràtiques* d'una mateixa llengua.

Tanmateix, les coses no sempre són planeres. No endebades ens hem ficat en un paràgraf intitulat «buit informatiu». Els exemples que ens han servit per a caracteritzar el «llatí *vulgar*» han estat recollits de fonts llatines, no sempre còmodes de pouar, però, al capdavant, existents. Per a operar-hi, només ens calia mirar enrere amb atenció i amb interès. Però, si girem la vista endavant, ens perdem en una absència de documentació que impossibilita de treballar a l'estil de com ens hem captingut fins ara. La cultura visigòtica (segles v a vii), el domini àrab (segles viii i ix) i els contactes amb els francs (segles ix i x) ens han deixat orfes de textos escrits que serien indispensables per a tasques com la nostra d'avui. En això que segueix aplego qualche mostra d'aquest «buit informatiu», sense distingir-hi entre qualitats ni èpoques:

1) Sembla que el tripijoc de races, polítiques i cultures predisposava la gent al primitivisme, a l'analfabetisme i a la indiferència: la gent era menys propensa a escriure que a la Roma clàssica.

2) No s'han conservat testimonis que ens consta que foren escrits i que haurien pogut servir-nos.

3) Més, encara: exemples escrits devien existir (i potser encara existeixen) en indrets que sempre han estat de difícil accés.

4) Per acabar-ho d'adobar, també les cultures, els fets i els contactes alludits sofriren èpoques de gran escassetat en materials per a l'escriptura. En pocs mots:

ens trobem davant un veritable desert en la documentació que ens interessaria de conèixer (amb algunes excepcions pel que fa a França).

D'altra banda, la manca de fonts escrites coincideix amb un període delicat i decisiu en l'acompliment arrodonit del *romanzo* com a llengua. Suara n'examinàvem (§ 6) el *procés* de maduració. Era una llengua ja molt feta, però encara no feta del tot. Justament de quan més ens hauria convingut tenir dades sobre l'ús que se'n feia (segles VII, VIII, IX i X), les fonts d'informació no rajaven. De quina guisa resoldríem la mancança de notícies? Com veurem, filòlegs i historiadors podem detectar quins senyals de vida ens donen *més tard* els parlars continuadors del mateix *romanzo*, amb el fi d'inferir-ne les transformacions que aquest havia sofert en l'època de la qual ens manquen proves. No seré prolix: només apuntaré uns quants temes que la filologia romànica ha anat tractant, en el decurs de la seva història de més de cent anys. Són espècimens històrics (lingüístics, polítics, humans, culturals, etc.) que mobilitzaren, en el moment oportú, persones responsables i sabedors dels fets, que en servaren memòria o n'escriviren relats o textos, els quals, emperò, foren oblidats o, si foren escrits, no es conservaren i que avui hem de reconstruir amb llibres o fastos de data posterior o auscultant la realitat lingüística d'avui. Heus ací les sis mostres que proposo:

1) Els filòlegs distingiren, ben aviat, entre la Romània Occidental i la Romània Oriental, que separa una línia ideal que va de la Spezia (a la mar Tirrena) a Rimini (a l'Adriàtic), tot deixant a l'Oriental la Toscana (fogar de l'italià clàssic).

2) Poderosos factors polítics i culturals, de natures molt diverses d'un cap a l'altre de l'Europa que s'estava gestant, intervenien de maneres diferents en la sort de parlars encara no afermats.

3) No sempre podem menystenir o ignorar l'acció de superstrats germànics en territoris de romanització menys aconseguida (com en algunes zones de la Gallia i d'Itàlia).

4) Fos quina en fos la causa remota en cada cas, és innegable que el paper de l'accent de les paraules marcà diferències radicals i separadores en les llengües romàniques, tant en l'evolució de les vocals tòniques, com en el tractament de les àtones (inicials, interiors i finals), com, encara, en el de certs grups consonàntics que en depenien.

5) No sense relació amb el punt anterior, cal prendre en consideració la diftongació vocàlica, que no es dona en tots els romanços i que, quan es dona, opera en condicions diferents (segons la seva natura o la seva posició en la síl·laba, etc.).

6) Grups de llengües romàniques, per àrees (llengües centrals o laterals, etc.), per contactes històrics (superats o mantinguts, etc.) i d'altres menes (com els «parentius lingüístics», etc.). Sens dubte, tots aquests condicionaments furgaven al dessota per deixar rastre en les «quasi llengües», durant les èpoques que

anomenem de «buit informatiu». Els que acabem d'esmentar i molts més, és clar. I bé, ens sentim reptats per una situació fràgil i compromesa, que fins ara només coneixíem pels seus resultats tardans, ço és: per la filologia romànica posterior.

A propòsit d'això, potser encara ens queda per fer una comesa que ens pot orientar en la nostra recerca. Abans (en aquest mateix § 8), hem analitzat un procés sociolingüístic no pas desconegut (ans força documentat): el que mena del «llatí clàssic» al «llatí vulgar»; un procés que, entre els segles II i VII, va refermant aquest darrer llatí, fins a capacitar-lo perquè un dia es transformi en el *preromanzo*. Jo ara voldria comparar-lo amb un segon procés sociolingüístic (no simultani, sinó consecutiu respecte al primer), ara desconegut (ens en manquen proves escrites): el que mena del *preromanzo* al *romanzo*, és a dir: a les llengües romàniques o a la *Romània* en conjunt, el qual procés, entre els segles VII i X, delimita, consolida i confirma les set o vuit llengües romàniques que els primers romanistes reconeixien com a tals vers l'any 1900.

Ben mirat, però, penso que, abans d'afrontar els dos processos, sens dubte seria altament convenient d'evocar alguns fets històrics capitals que s'esdevingueren justament entre el primer (des del segle VII) i el segon (fins al segle X), i que poden explicar uns resultats del segon que serien sorprenents i inesperats si no els teníem en compte. Més, encara: aquests fets històrics que insinuo (i que, de més a més, qualifico de capitals), són susceptibles d'ajudar-nos molt en la nostra recerca. Per què? Per una raó molt senzilla: si la història *lingüística* ens falla (o se'ns torna problemàtica, qüestionable o insegura) quan ens manquen els imprescindibles testimonis escrits (a causa del «buit informatiu»), la història *general* (precisament perquè és general) disposa d'un gran nombre de testimonis que han reeixit a conservar dades i informacions amb més sort que els pergamins (sovint robats, cremats, ratats, humectats). Heus-ne ací algunes mostres, entre dotzenes que pugnen per afegir-s'hi: 1) l'aparició d'estats legals (amb les administracions inherents), o bé el prestigi i el renom de líders polítics de fama certament durable, etc.; 2) obres com monuments, estàtues, inscripcions, iconografia, monedes, etc.; 3) les mateixes tradicions populars (de base històrica, hagiogràfica, etc., així com l'anomenada «història oral», etc.). De tots aquests esdeveniments i de llurs protagonistes, els pobles servaven una memòria inesborrable. I bé, dins d'aquests esdeveniments, la llengua vivia el «segon procés», el que anava del *romanzo* a la *Romània*. No podríem trobar-hi alguna dada que omplís poc o molt el «buit informatiu» que tant ens preocupa? Ens demanem, doncs, si no seria possible d'esperar que diverses dades històriques ens *il·luminin* en la foscor en què fins ara ens ha deixat deseparats el malastruc «buit informatiu». Provem-ho (§ 9). *Fiat lux*.

9. UNA MICA DE LLUM?

Sí, provem-ho. De moment, reprendrem el tema dels dos processos sociolingüístics: l'un, del «llatí clàssic» al «llatí vulgar» (segles II a VII) i l'altre, del *preromanzo* a la *Romània* (segles VII a X).

1) El primer és actiu en l'Imperi romà d'Occident, que trontolla i desapareix, substituït per les monarquies visigòtiques (o altres règims per l'estil): el llatí n'és l'únic protagonista i es modifica com ja sabem. Així les coses, es produeix un doble canvi d'escenari.

2) La invasió dels àrabs, que, si marquen una empremta indeleble a la meitat meridional de la península Ibèrica, no deixen d'ocupar bona part de la resta (ni d'endinsar-se, bé que d'una manera efímera, a la mateixa Gàl·lia, d'on, però, seran rebutjats pels francs).

3) Aquests, executant un pla europeu concebut *ad hoc* per l'emperador Carlemany, alliberen, a banda i banda del Pirineu, la Septimània i la que un dia serà anomenada Catalunya Vella (cf. la digressió del § 4) (i, més a l'oest, citem-ne el Pallars i la Ribagorça, que depenien del comtat de Tolosa). Ambdós canvis d'escenari (ara, els àrabs; adés, els francs), irrompen mentre s'està desenvolupant el «segon procés» (el que va del *preromanzo* a la *Romània*).

4) I com opera aquest «segon procés»? Resulta que els *parlants* d'aquest *romanzo*, que es desviiaven per viure millor en la *Romània* amb plenitud, i que, per tant, encarrilen el llenguatge vers un model de llengües còngrues i definitives, eren, al mateix temps, *ciutadans* dels nous països, uns països que tenien assegurat un lloc en la posteritat, estintolats com estaven en la història *general*, que no restaria muda (com hi havia restat la història *lingüística* amb el famós «buit informatiu»).

5) Així, doncs, el «segon procés» comparteix amb els seus *parlants* un altre procés paral·lel, ara *polític*, que immediatament era més cridaner que el procés *sociolingüístic* (a desgrat que aquest darrer, a la llarga, havia de provocar una trasmutança extraordinària en la història de les llengües europees).

Per la seva banda, el vast moviment polític incoat posa en joc una colla de trets i comportaments (antropològics, culturals, socials, religiosos i altres, encara), tots, típics de les èpoques de transició, cosa que vol dir que tots ells van més enllà que consolidar unes llengües, per més que també les hi arrossegueu i en precipiten els destins. Quina diferència, entre el «primer procés» (que es reduïa al llatí i a les expectatives del recanvi del vell model romà) i el «segon procés» (que, amb l'opció per les llengües romàniques, feia causa comuna amb el paral·lel procés polític i removia totes les maneres de «viure i de pensar»)!

Mirem d'anar exhaurint el tema, sobretot dirigint la nostra atenció vers la compleció de les noves llengües romàniques:

1) Pel que fa al «procés vers *il preromanzo*», abans hem vist que la gent de l'Imperi romà considerava *de facto* que la llengua (llatina) del vast domini tenia dues cares, encara agombolades, l'una, a l'ombra de grans escriptors i de brillants moments històrics i, l'altra, encoratjada cap a un demà prometedor. Insistíem que eren vistes com dues modalitats *diastràtiques* d'una mateixa llengua. Sembla que, en efecte, els romans, àdhuc després de la desfeta de l'Imperi (476), continuaven creient en la unitat i en la cohesió de la llengua llatina.

2) Quant al «procés vers la *Romània*», que d'una manera o altra devia enllaçar amb el primer (això depenia de tots els ítems, que no anaven mai alhora), l'ombra de Roma s'havia allargat i esblaimat i, en tot cas, estimulava que les poblacions d'origen romà maduressin en la línia que (per dir-ho en termes d'avui) va de «grup conscient a poble, de poble a nació i de nació a estat». Paradoxalment, l'emperador, al capdamunt, feia més valuosos els titulars d'altres nivells (reis, ducs, marquesos, comtes, barons, etc.) i, com diem en català, a tot arreu «tothom tenia un rei al cos».

Mentrestant, la llengua també havia anat madurant i, a diferència d'allò que passava amb el «llatí» als segles VI i VII (que la gent interpretava com una sola llengua, cf. el primer procés), ara, l'encara *preromanzo* ja se sentia més segur com a llengua i fins i tot hom pressentia que es *desfaria* en diverses llengües (i ho endevinaven: serien les *llengües romàniques*), mentre que la seva seguretat enrobustia, al seu torn, el nou món polític que anava prenent cos. Davant l'oferta «rica i vària» del *preromanzo* (i del *romanzo*), els parlants s'anaven familiaritzant (sense adonar-se'n, és clar) amb trets d'estructura, de funcionament i de lèxic amb vista a les noves llengües, per tal com se sentien obligats 1) tant a garantir llur «llatinitat originària» (meta que compartien amb tots els *preromanzi*), 2) com a exhibir llur «singularitat adoptiva» (que en faria el *romanzo* «tal», amb un nom concret, diferent de tots els *romanzi* restants).

Ja tenim orientat el sentit del «(segon) procés vers la *Romània*». Ara procurarem d'examinar com procedia la gent, vull dir els parlants que decidirien el format, la fesomia i els confins de les noves llengües (ja *romàniques* del tot, si podem dir-ho així). Si parlem de familiaritzar-se i d'escollir, és perquè sabem que la llengua mare llatina (que acabo de titllar de «rica i vària») oferia més possibilitats que les que en rigor eren indispensables per a tirar endavant aquella «reforma lingüística». Imagino, doncs, que els parlants dels ja «quasi *romanzi*» partien d'uns «reptoris» (llestes no escrites, però sí sabudes de memòria, com tots sabem els mots bàsics de la nostra llengua), on abundaven recursos lingüístics de tota mena (sinònims; mots doblats o triplicats, etc.; tradicionals, relativament recents o nous, etc.; objectius o afectats, etc., i tants d'altres grups gramaticals o lèxics), tots els quals també indicaven preferències comarcals, regionals, etc. Breu: els sobraven materials per a dotar les noves llengües.

Tal com es plantejaven les coses, teòricament podien produir-se dues situacions:

1) Que es donés la casualitat que els «repertoris idiomàtics» arreplegats i disponibles coincidissin en els criteris selectius de *tots* els «quasi *romanzi*» que estaven arrodonint llur formació definitiva de «llengües completes concretes». En aquest cas, hauríem tingut una sola «llengua romànica», única hereva del vell «llatí *vulgar*». Però no fou així.

2) I no podia ésser així, car el «primer procés» havia quedat molt lluny (quan només hi havia un «tema» per a escollir: la *llengua*, i només hi havia una «llengua» per a escollir: el *llatí*); en canvi, ara, el «(segon) procés vers la *Romània*» estava involucrat en una ruta més àmplia que abraçava, com dèiem unes ratlles més amunt, totes les maneres de «viure i de pensar» dels grups socials que aspiraven a ésser reconeguts ensems *a)* com a entitats polítiques (gairebé totes idèntiques o molt semblants) i *b)* com a «llengües singulars» (diferents les unes de les altres, però totes neutralitzades per l'únic «prototip romànic» que culminava, com bé sabem, una multisecular trajectòria llatina).

Arribats a la fi de la nostra incerta aventura d'avui, se m'acut que potser encara hi cabrà una darrera constatació. La condició de nounades d'aquestes llengües romàniques devia marcar-les, en llurs primers anys de vida, amb dos trets obligats: 1) una robusta consciència de pertànyer al dit «prototip romànic», la qual s'aniria afeblint amb el temps (reduïda, sense trigar massa, a una mera verificació de veïnatge amb les llengües afins), i 2) una uniformitat expressiva monòtona i repetida, que, si volia ésser eficaç, aviat es devia procurar maneres de dir adequades als diversos nivells (ampullós, neutre, familiar, col·loquial, vulgar) per a retratar bé les situacions (cosa que vol dir que les noves llengües s'enriquieren amb les anomenades «modalitats *diatràtiques* de la «llengua comuna»). En canvi, allò que sí que caracteritzà aquestes noves llengües romàniques, ja des de llur naixença, foren les modalitats *diatòpiques*, o sia les que eren pròpies d'unes terres (amb uns continguts *lingüístics*), diferents de les que ho eren d'altres terres (amb uns altres continguts *lingüístics*). Això explica que cada grup coherent per *diatopisme* apuntés directament a constituir-se en *una* llengua romànica (independent de totes les altres). Altrament dit: les llengües romàniques ja nasqueren totes sota el signe de la variació. Vegem-ho. Unes ratlles més amunt dèiem que la llengua mare llatina, «rica i vària», oferia més possibilitats que les indispensables per a tirar endavant aquella «reforma lingüística». Els trets gramaticals i el lèxic de la darrera etapa romànica comuna s'havien anat repartint segons tendències i preferències de la gent que ocupava la nova Romània. La seva unitat es trencà en llengües noves per unes raons *diatòpiques* que delimitaren els dominis lingüístics que reberen el nom corresponent a cada conjunt equilibrat com a llengua. Del *diatopisme* vingué la fragmentació de la *Romània* en llengües diferents. I quan, en una regió, un grup de parlants es distingia pel fet de posseir pocs elements *diatòpics* diferencials dins

un conjunt globalment harmònic, la futura romanística en faria un dia un *dialecte* de la *llengua* d'aquell conjunt. Etcètera. No cal donar-ne detalls.

10. CONCLUSIÓ

Ja endevineu per on ha de discórrer la meva conclusió:

1) EXCUSES. De bell antuvi, m'excuso per la complexitat de l'exposició, més pròpia per a ésser llegida que no pas escoltada. En segon lloc, per la seva extensió desproporcionada, quan he pretès de discutir la unitat de la llengua llatina (naturalment, com a ferment de situacions que caracteritzarien el futur «llatí *vulgar*» o quan m'he entretingut amb una plaent digressió sobre l'origen del català).

2) PRIMER PROCÉS. Aquest «llatí *vulgar*», ara concebut com a procés lent i en progressió constant, ha estat la profitosa primera part del tema central (i m'ha obligat, per distinció aclaridora, a separar-lo del llatí *culte*).

3) SEGON PROCÉS. Acarar la segona part del tema central equivalia a tornar a plantejar el «buit informatiu», que no era la primera vegada que em descomponia a mi personalment. Ultra l'alleugeriment que, per al nostre objectiu, sempre implica de posar en relació el «llatí *vulgar*» i els primers testimonis romànics segurs, enguany he assajat *a)* de recórrer a la història *política*, menys indocumentada que la història *lingüística* en el «buit informatiu», i *b)* de col·locar totes dues fonts en útil paral·lelisme. Sembla que se'ns hi ha fet una mica de llum.

4) BALANÇ. Confesso que no estic descontent d'aquesta última aportació, en especial perquè ens ajuda a comprendre què significava de voler conjuminar *a)* l'obra que havia fet l'Imperi romà d'Occident i *b)* l'obra que, en justa reparació, hi feren els qui, havent-la destruïda, es prestaren a institucionalitzar, ara fa mil anys, uns nous països i unes noves llengües a l'ombra del «Sacre Imperi Romà Germànic».

No sé si acabar dient: *dixi, habeo dictum* o *he dit*.

Dialèctica entre el llatí i el romanç

GERMÀ COLÓN I DOMÈNECH
Institut d'Estudis Catalans

1. La relació dialèctica entre el llatí, d'una banda, i el romanç, de l'altra, es podria veure en aquesta breu exposició en una relació entre cultisme (llatí) i mot hereditari (romanç). Tots els que hem estudiat l'assignatura de «gramàtica històrica» recordem aquelles explicacions sobre els cultismes en contrast amb els termes tradicionals, hereditaris. Era allò de *col·locar* i *colgar*, *dècima* i *delme*, *judici* i *juí*, *legítim* i *lledesme*, *angústia* i *angoixa*, *hàbil* i *àvol*, *amígdala* i *ametlla* per no esmentar *singular* i *senglar*, etc.

A mesura que m'he ocupat del lèxic català i l'he confrontat amb el lèxic dels altres idiomes romànics m'he pogut adonar de l'extraordinària riquesa en llatïnismes de la llengua catalana. Es pot discutir molt si hi hagué, en les nostres lletres, humanisme o no n'hi hagué, però l'estudi dels cultismes mostra que manta vegada els llatïnismes catalans són més matiners que els de les altres llengües germanes.

Sovint he escrit que l'estudi del cultisme és de molt d'interès. L'any 1976 ja vaig assenyalar la riquesa d'aquests llatïnismes en la llengua del *Pecador remut* de Felip de Malla (anterior, doncs, al 1430, data de la mort de l'autor). També he insistit en l'abundor que s'aprecia en l'*Epistolari de la València Medieval* i en altres documents del xiv i del xv fins a arribar als grans autors del xv com Roís de Corella, la llengua del qual conté moltíssims llatïnismes lèxics i sintàctics.

2. És veritat que, a l'investigador de la llengua antiga i a l'etimòleg, el que primer els interessa és el mot genuí, i també el lexema d'origen controvertit. Resulta molt més apassionant estudiar l'origen i la història d'un mot com ara *amainar*, *bassetja*, *esputna* o *tremuja* que no pas *iniquitat*, *jocund*, *letícia* o *tàcit*. Aquells presenten un enigma que ens esperona, que cal esbrinar; aquests altres, en canvi, tenen en el cabal grecollatí llur font segura, i no hi ha més misteri.

Amb tot, el coneixement del conjunt d'aquesta part del vocabulari és un senyal del grau de maduresa i cultura de la llengua. I en aquest sentit he pensat dedicar-hi alguna atenció. No oblidéssim, a més, que el cultisme és el ciment que cohesiona el conjunt de la Romània. Sense llatinismes, els parlants d'un idioma romànic no es podrien entendre amb els d'un altre idioma de la mateixa nissaga.

3. Tots sabem que Llull és un formidable creador de cultismes, i ultra el recull del P. Colom, ja van estudiar aquesta faceta Antoni Badia i Francesc de B. Moll. Però Llull sempre m'ha semblat massa genial, massa creador, i hi ha un hiat entre els seus cultismes i els que vénen més tard. Diria que després de Llull, cap al 1315, pel que fa als cultismes, només en queden, en la llengua, els de tipus religiós o jurídic. Hem d'esperar uns cinquanta o seixanta anys després de la mort del beat per a tornar a parlar de cultismes dels «humanistes».

4. Pel que fa als llatinismes de la llengua jurídica constato que els *Furs de València* contenen des del començament mots savis generals de l'idioma: *edificar*, *edifici*, *fundament*, *salari*, *adquisició*, *asserents* 'relatius', etc. Ací es plantejava per als redactors del text romanç, el problema de fer-los entenedors, car tot aquest cabal lèxic savi devia ser solament patrimoni d'uns pocs lletrats. Veritat és que la *variatio synonymica* és un recurs, quasi una necessitat en aquesta mena de texts. Així tenim en els *Furs* casos de parallelisme (a) i casos d'explicació (b).

a) PARALLELISME: «edificar e bastir», «acapte o adquisició», «transacció o posa», «còpia e translat», «confiscar e encórrer», «destreta ne forçada», «plagi o collera», «domicili o capmajor», «*domicili* o capmajor», «enantaments e *processos*»,

b) EXPLICACIÓ: «*alluvió*, ço és per acreximent d'aygua», «*legat*, ço és *lexa*», «*differència*, ço és *detriança*», «*ruïna*, ço és *enderrocament*», «*immundícies*, ço és les *legees* e les *pudors* de les *clavegueres*, d'*estremeres* e *albellons*», «lo *greig*, ço és lo folch de les ovelles o de les altres bèsties», etcètera.

5. Ara, en relació amb els cultismes de les obres literàries, diré que, per preparar aquesta xerrada, he despullat obres del xiv i del xv, i he començat per traduccions d'obres que es refereixen de l'antiguitat grecoromana. He buidat una part de les *Històries troianes*, que són una versió de la *Historia destructionis Troiae* de Guido de Columnis. I després he despullat una part del *Valeri Màxim*, que és una traducció duta a terme per fra Antoni Canals. Són dues traduccions de la segona part del segle xiv, de les quals tenim unes precioses edicions degudes a Ramon Miquel i Planas.

El cabal de cultismes de les *Històries troianes* (1367-1374) és força considerable, però haig d'afegir que molt sovint el terme és un calc o és provocat pel model

llatí. Vet ací uns quants exemples de mots que comencem per *a*- amb llur corresponent model llatí:

<i>afecció</i>	178	<i>affectione</i>	p. 6 <i>m-b</i>
<i>amenitat</i>	676	<i>amenitate</i>	19 <i>m-h</i>
<i>angústies</i>	360	<i>angustias</i>	11 <i>m</i>
<i>animositat inconsulta</i>	1055	<i>animositas inconsulta</i>	27 <i>m-h</i>
<i>art matemàtica</i>	565	<i>ars mathematica</i>	15.3 <i>d-b</i>
<i>artifici</i>	996	<i>artificii</i>	26.2
<i>artifícosa virtut</i>	r. 162	<i>artifiosa virtute</i>	p. 6 <i>m</i>
<i>audàcia</i>	283	<i>audacia</i>	p. 8 <i>b</i>
<i>aviditat</i>	971	<i>aviditas</i>	25 <i>m</i>

No oblidéssim que Jaume Conesa era un funcionari de la Cancelleria, i, per tant, format en les normes de l'art dictatòria llatina. És clar que no sempre trobem aquest servilisme, i que hi ha cultismes que apareixen sense correspondència: vet-ne ací uns quants exemples: *subtilitat* (línia 297), *primordial* (635), *obtenperar* (768), *encantació* (998). Precisament, aquest *primordial* és una primera datació del mot; els altres exemples catalans són posteriors.

No són gaire freqüents els desdoblaments sinonímics del tipus *imperi* o *senyoria* (1155), anys *puerils* o *infantils* (588) [traducció de «*pueribus tamen annis*» (p. 15 *m*)], *ruyna* e *trabucança* (6175), *ductors* e *guiadors* (6204) o *estrenuitat* e *nobleza* (6206). Una pregunta que ens podem fer és: l'autor, usant aquests mots, era comprès? Pensem que el lector de les *Històries troianes* (i d'altres traduccions) no tenia al davant l'original llatí, i sabem pels documents publicats per Rubió i Lluch que hom demanava al traductor Jaume Conesa aquest text arromançat per poder-lo llegir. I hem de suposar, doncs, que sí que se l'entenia. Vet ací un tros del text perquè es vegi de quina manera els cultismes s'integren en el conjunt de l'exposició. Diu Medea a Jason (ratlles 696-707):

[E] sé que tu est vengut, per audàcia juvenil, en aquest Regne per haver lo vellor d'or, per lo qual sens tota falla tu has sotsmès la tua vida a manifest perill de mort; d'on yo he compassió a la tua nobleza e a la tua calor juvenil, e desig a tu ministrar conseyll de salut e ajuda profitosa, per la qual tu sies preservat, sens tota lesió, de tans grans perills, e pugues retornar salvament e segura, axí com tu desiges, al loch d'on est partit. E tu açò leugerament conexas a tu ésser profitós, si ab bon cor volràs pendre los meus amonestaments, e aquells ab acabat estudi exequir [...].

Segons el meu parer, aquests cultismes més colpidors que he subratllat no fan nosa.

6. Passem ara als nou llibres *Factorum et dictorum memorabilium*, de Valeri Màxim, traduïts el 1395 per Antoni Canals. Contràriament al text de les *Històries troianes*, molt fidels al text llatí, aquests *Dits i fets memorables* són força lliures i no hi ha gaire correspondència de mot a mot entre l'original i el romançament de Canals.

És sorprenent observar que no es tracta dels mateixos cultismes de les *Històries troianes*. Són generalment altres mots:

<i>adversitat</i>	883	—	
<i>afflictions e ansies</i>	1287	<i>sollicitudinibus et curis</i>	37.20
<i>agrària, ley ~</i>	1262	—	
<i>ardua, cosa ~</i>	1572	<i>arduum</i>	43.25
<i>basilis</i>	1494	<i>Satyriscum</i>	42.13
<i>capitositat</i>	850	—	
<i>cautelós</i>	1145	—	
<i>certificació</i>	1194	—	
<i>colien e honraven</i>	1642	—	
<i>congruament</i>	1115	—	
<i>conspiració</i>	1241	<i>conspiratione</i>	36.25
<i>contendre</i>	972-973	<i>contenderet</i>	30.28
<i>corruptibles e defectives</i>	1088-1089	—	
<i>defectives, corruptibles e ~</i>	1088-1089	—	
<i>deificat, fust ~</i>	1039	—	
<i>dejecció, vergonyosa ~</i>	849	—	[28.4-5]
<i>desolació</i>	1217	—	
<i>diligència</i>	889	<i>diligentiusque</i>	28.25
<i>discrepava</i>	1598	—	
<i>dissensió</i>	1283	—	
<i>dissiparen</i>	802	<i>dissipatae</i>	26.28
<i>distil·len</i>	1102	<i>instillasse</i>	34.4-5
<i>eloqüència, suavitat d' ~</i>	1095	<i>eloquii suauitatem</i>	33.22
<i>empetrarien</i>	1628	<i>impetraturam</i>	44.30
<i>enterpretadors</i>	1445-1446	<i>interprete</i>	42.13
<i>estatura, gran ~</i>	1289	<i>ingentis magnitudinis</i>	37.21
<i>excessiva</i>	599	—	
<i>exequien</i>	230	—	
<i>fantasia</i>	1113	—	
<i>felicitat o bonaventurança</i>	1089	<i>felicitatis</i>	33.20
<i>felicitat o prosperitat</i>	1461	<i>felicitatem</i>	41.18
<i>fortalici</i>	1129	—	
<i>frustrat fon o enganat</i>	1459	<i>frustratus</i>	41.17
<i>graciositat</i>	1049	<i>gratae uarietatis</i>	32.12
<i>hedifici</i>	660	<i>aedificium</i>	23.19
<i>hòsties o ofertes</i>	913	—	
<i>humanal subsidi o ajuda</i>	1618	<i>humano auxilio</i>	44.25

<i>indiscretament</i>	916	—
<i>infortuni</i>	682	—
<i>infortuni doloros</i>	1412	<i>luctui</i> 40.18
<i>inich</i>	893	<i>perfidī</i> 29.2
<i>intèrpretres o adevins</i>	1077	<i>augures</i> 33.12
<i>inusitat</i>	1416	<i>inusitato</i> 40.20
<i>irreverència</i>	134	—
<i>jactàs, es ~</i>	989	—
<i>jactura o adversitat</i>	938-939	—
<i>jactures o dampnatges</i>	936	<i>iacturas</i> 30.5
<i>melodies</i>	1101	—
<i>mitigar</i>	101; 336; 374	∅
<i>monument o sepulcre</i>	1254	<i>monumentum</i> 37.2-3
<i>mugit o bram</i>	799	<i>mugito suo</i> 26.26
<i>mutació</i>	1172	<i>mutationem</i> 35.10
<i>nativitat</i>	671	<i>natalem suum</i> 23.28
<i>navili</i>	707	—
<i>orina</i>	1441	<i>urinam</i> 41.10
<i>palli o mantell</i>	941	<i>paludamnrūm</i> 30.9
<i>patafi</i>	1389	<i>carmine</i> 40.3-4
<i>patricida</i>	1035; 1159	<i>parricidium</i> 32.4-5
<i>peccúnia</i>	297; 1081	—
<i>pestilència e mortaldat</i>	1616	<i>pestilentia</i> 44.23
<i>popilla o l'illa de la humana vista</i>	196	<i>oculos habuisse</i>
<i>prava i malvada avarícia</i>	435	—
<i>presumit, havia ~</i>	1517	<i>praesumpserat</i> 42.25
<i>presumptuosa, audàcia ~</i>	846	<i>praecipitem audacia</i> 28.3
<i>prodigi</i>	728 (cf. la p. 38 i pàssim)	<i>Prodigiis, De ~</i> 25.9
<i>prosperitat</i>	891; 996	—
<i>provoquen</i>	965	—
<i>punició de negligència</i>	158	—
<i>revelatió</i>	1225	—
<i>rural</i>	253	<i>agreste</i> 6.11
<i>sa tenda e tabernacle</i>	1658	<i>tabernaculum</i> 44.17-18
<i>sacerdoci</i>	118	—
<i>sacrílegues, mans ~</i>	392-393	<i>sacrilegae manus</i> 9.23
<i>silva</i>	401; 405...; 855	<i>lucum</i> 10.3
<i>sobirana e gran actoritat e senyoria</i>	1627	<i>auctoritate sua</i> 44.29
<i>temeritat o follia</i>	835-836	<i>temeritatis</i> 27.19
<i>terribilitat del nom</i>	1293	<i>nomine horrendo</i> 37.25
<i>tirania</i>	1482	<i>tyranno</i> 42.9
<i>transcendent</i>	120-121; 229	—
<i>transitòries, frevols e ~</i>	1087	<i>caducae ac fragiles</i> 33.29
<i>urina</i>	448	—
<i>victuàlia</i>	759	—

Insistim que Canals no es deixa guiar per l'original llatí o es deixa guiar poc. No n'és esclau i maneja amb elegància els cultismes que són al seu abast. Alguna vegada crea el cultisme, com *capitositat* (850), a partir de *cap* per indicar l'abstracte de 'tossut, cabut'; o en crea un fugint del model i empra *silva*, mot del que s'agrada (401; 405...; 855 i *pàssim*) (en lloc de *selva*) per traduir *lucum*. Patafi (1389), deformació d'*epitafi*, li serveix per traduir *carmen* (*carmine* 40.3-4), *basilis* (1494), és a dir, el basilisc, serà el *Satyriscum* (42.13).

I entre els cultismes de Canals trobem l'adjectiu *agrari* en *ley agrària* (1262), que només es documentava al Labèrnia (1839), i, amb dubtes, el 1673; *graciositat* (1049), derivat de *gràcia*, que només era atestat des de Narcís Oller; *irreverència* és aquí i a Eiximenis i no cal esperar el diccionari de Lacavalleria (1696); *jactura* 'desgràcia' és terme que Canals afecciona i que no tenim autoritzat en la nostra lexicografia; *loquacitat* («supèrflua *loquacitat* o parleria», 1298) apareix un segle abans del que coneixíem (que és AlbertG, *Ques*); *mugit* (799), el substantiu derivat del verb *mugir*, apareix amb el Curial, però Canals ja l'usa acompanyat del seu sinònim vulgar *bram* (*mugit o bram*); *medul·la* (1305) ens l'avança Canals el 1395 i no és pas, com diu Coromines, «de data molt moderna en català» (DECat, v, 751a.54; s. v. *moll*); el traductor crea un *patricida* (1035) per 'parricida' (aquest només apareix al Curial); empra l'adjectiu femení *prava*; *prodigi*, que només es documenta des de mitjan segle XVII, sovinteja en la prosa de Canals (728; cf. p. 38-40). La *prolixitat*, que no tindriem autoritzada, és a aquest autor (294, p. 89). També l'adjectiu *rural* (235) ja és ací, en lloc del diccionari de Lacavalleria del 1696. Així mateix l'adjectiu *servil* («coratge *servil*», 1155) surt ací i no hem d'esperar el diccionari de Torra, *ca.* 1650, com s'ha dit. *Temeritat* (2250) era documentat només en Torra *ca.* 1650 i ja és a Canals, i el mateix Canals elenca *terribilitat* (1293), el qual, segons Coromines, no era autoritzat i ja és a Llull: *terribilitat del nom* traduïnt *nomine horrendo* (37.25); *vènia* 'perdó, disculpa' és primerament en aquesta obra.

He donat ací uns pocs exemples de primeres documentacions en Antoni Canals, però hi ha tota una pila de mots cultes, alguns dels quals surten abans a Llull o en algun autor del XIV (com en les *Ordinacions palatines* de Pere el Cerimoniós o l'obra de Bernat Metge), i l'existència en el nostre autor serveix per veure amb major claredat la vida del mot. No ens hem d'acontentar amb una primera documentació i abandonar la persecució del lexema. Per exemple *cautela*, *certinitat*, *contumèlia*, *corruptible* (1088), *taciturnitat*, *sobornació*, *negligent*, *infamis*, *perjuri*, *nequícia* i tants altres ja apareixen abans de 1395, però l'existència en l'obra de Canals és una fita més en llur història lèxica.

Afegirem que Antoni Canals, com tots els traductors medievals, recorre sovint a la *variatio synonymica* i que en aquests desdoblaments es troba sovint el mot culte: «*corrupció e sobornació*» (426, p. 93); «*contumèlia e escarn*» (363, p. 91); «*di-*

visions o *querimònies*» (133, p. 85); «*taciturnitat* o secret» (220, p. 87), «*prava e malvada avarícia*» (435), «*pestilència e mortaldat*» (1616).

7. Si ara ens ocupem del segle xv, ens trobarem a la primeria de la centúria amb una personalitat com la de Felip de Malla, l'obra del qual, titulada *Memorial del pecador remut* (ca. 1424), és una font inexhaurible de cultismes. En un altre lloc ja vaig exposar la riquesa de la seva prosa i vaig presentar una bona mostra dels seus mots savis. També el seu editor, Mn. Manuel Balasch, n'ha donat una altra amb més cultismes (I, p. 44-47).

Per no fer-me pesat, només indicaré alguns dels seus exemples que fan remuntar l'aparició del terme molt abans del que n'ha dit algun estudiós de la tradició lexicogràfica.

S'observen alguns cultismes com ara *anagògic* (III, p. 234.285), *coacció* (II, 227.65), *deglutir* (III, p. 255.512) [...] *tergiversació* (I, p. 231.364), *voracitat* (III, p. 47.360; III, p. 242.87; III, p. 257.568), *vulneració* (III, p. 52.498) que els nostres repertoris històrics documenten només el 1803-1805, al diccionari de Belvitges. Alguns es remunten a una antiguitat no gaire més remota, com ara *cataplasma* (II, p. 189.669: «*cathaplasme mollificatiu*»), *insaciable* (III, p. 47.360: «la tua *insaciable voracitat*») o *pertorbació* (I, p. 231.366) al diccionari de Pere Torra, ca. 1650. O bé certs llatínismes com *circumvenció* (I, p. 230.342; I, p. 231.359), *deprecació* (I, p. 85.69; II, p. 62.577; II, p. 234.286), *infallible* (I, p. 87.120; III, p. 82.78); *vicissitud* (I, p. 121.82: *vicissitut*), *voluptuós* (III, p. 49.403), etc. se li atribueix l'aparició al diccionari de Lacavalleria de 1696. Tots aquests mots ja són a començament del segle xv al *Pecador remut* de Felip de Malla. També topem amb cultismes que en els repertoris no porten autoritats que els avalen: *cintilla* i *scintillant* (I, p. 103.320; I, p. 151.1034), *disparitat* (I, p. 230.329), *especiositat* 'bellesa' (III, p. 46.308), *especulació* (II, p. 190.723; III, p. 243.141), *orbesa* (II, p. 233.231), *immolació* (II, 124.464), *mollitud* (II, p. 233.236), *obsecració* (I, p. 85.69), i ara Felip de Malla els ha donat lletres de noblesa. Així mateix diversos mots del *Pecador Remut* són anteriors a la datació d'alguns altres llatínismes (que són, per exemple, les obres d'Ausiàs March, de Corella o de Joanot Martorell). Esmentem: *amaritud* (II, p. 101.697), *arsura* 'cremor, rigor' (I, p. 120.259), *contaminar* (III, p. 49.414), *decrepitud* (I, p. 230.352), *estupor* (II, p. 67.738), *luminositat* (I, p. 87.102), *mellifluu* (II, p. 67.725), *parcialitat* (II, p. 103.757), *vespertí* (II, p. 179.368), etc. I no falten llatínismes que, pel que sembla, són únicament propis de Felip de Malla, com ara *hebetud*, format a partir del llatí *hebetare*, 'debilitar', *orbitat* (I, p. 120.250: «*fosc e orbitat*»), *transsumpció* (I, p. 226.215).

Podríem continuar prenent en consideració els molts llatínismes que trobem en l'*Epistolari de la València medieval*, del qual ja vaig donar un tast en la *Revue de Linguistique Romane* o d'altres documents, com els relatius al primer Borja, pu-

blicats en el llibre d'A. Rubio Vela, sobre el papa Calixt II i la ciutat de València o en les obres de Roís de Corella, i podríem formar un recull molt conspicu de mots cultes, que ens farien veure sens dubte amb una nova llum la història de la llengua catalana. Perquè és un fet que el cultisme ha viscut inextricablement unit amb la resta del cabal lèxic al llarg de la vida de la llengua, i per això mereix que ens en ocupem amb la major atenció.

REPERTORI ALFABÈTIC DE CULTISMES

<i>afecció</i> 178	<i>affectione</i> p. 6 m-b	HT
<i>abhominació</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>absentar</i> (doc. 29, 1433)	—	C, III
<i>acquisició</i> any 1401 - c. 54	—	EVM1
<i>adjudicar</i> any 1401 - c. 53	—	EVM1
<i>adquisitiva</i> any 1404 - c. 36	—	EVM1
<i>adversitat</i> any 1393 - c. 31	—	EVM1
<i>adversitat</i> 883	∅	VM
<i>affecció</i> any 1402 - c. 28	—	EVM1
<i>afflictions e ansies</i> 1287	<i>sollicitudinibus et curis</i> 37.20	VM
<i>agrària, ley</i> ~ 1262	∅	VM
<i>agraviat</i> (doc. 99, 1454)	—	C, III
<i>allegar</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>allegaven</i> (verb) any 1340 - c. 24	—	EVM1
<i>altercacions</i> (doc. 39, 1438)	—	C, III
<i>amenitat</i> 676	<i>amenitate</i> 19 m-h	HT
<i>amfractes</i> 'congoixes' (doc. 77, 1449; doc. 89, 1452; doc. 112, 1455)	—	C, III
<i>amistat</i> any 1340 - c. 24	—	EVM1
<i>angústies</i> 360	<i>angustias</i> 11 m	HT
<i>animositat inconsulta</i> 1055	<i>animositas inconsulta</i> 27 m-h	HT
<i>ardua, cosa</i> ~ 1572	<i>arduum</i> 43.25	VM
<i>arduïtat</i> any 1401 - c. 54	—	EVM1
<i>arduus</i> (doc. 5, 1419)	—	C, III
<i>argument</i> any 1401 - c. 53	—	EVM1
<i>art matemàtica</i> 565	<i>ars mathematica</i> 15.3 d-b	HT
<i>artifici</i> 996	<i>artificii</i> 26.2	HT
<i>artificiosa virtut</i> , r. 162	<i>artifiosa virtute</i> p. 6 m	HT
<i>arts matemàtiques</i> 218	<i>artes matematicas</i> 7 m-b	HT
<i>asseracions</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>assignació</i> any 1401 - c. 52	—	EVM1
<i>astúcia</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>audàcia</i> any 1380 - c. 27	—	EVM1
<i>audacia</i> 283	<i>audacia</i> p. 8 b	HT
<i>audàcia cervicosa</i> (c. 107)	—	EVM2

<i>audiència</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>auiditat</i> 844	<i>auiditate</i> 22 <i>m</i>	HT
<i>avarícia</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>aviditat</i> 561	<i>auiditate</i> 15 <i>m-b</i>	HT
<i>aviditat</i> 971	<i>auiditas</i> 25 <i>m</i>	HT
<i>basilis</i> 1494	<i>Satyriscum</i> 42.13	VM
<i>bellicosa</i> 355	<i>bellicosa</i> 11 <i>m-h</i>	HT
<i>beneficis</i> any 1401 - c. 35	—	EVM1
<i>benifici</i> 767	<i>beneficii</i> 21.4	HT
<i>benignament</i> any 1380 - c. 26	—	EVM1
<i>blandícies</i> (c. 34)	—	EVM2
<i>cancel·lar</i> (c. 57)	—	EVM2
<i>canonització</i> (doc. 129, 1456)	—	C, III
<i>capitositat</i> 850	Ø	VM
<i>captiris</i> (doc. 125, 1455)	—	C, III
<i>cautela</i> any 1380 - c. 26	—	EVM1
<i>cautelós</i> 1145	Ø	VM
<i>cavil·lació</i> any 1392 - c. 43	—	EVM1
<i>celsitud</i> any 1401 - c. 54	—	EVM1
<i>celsitud</i> any 1405 - c. 30	—	EVM1
<i>certificació</i> any 1374 - c. 63	—	EVM1
<i>certificació</i> 1194	Ø	VM
<i>circunspecció</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>circunspecció</i> any 1404 - c. 36	—	EVM1
<i>circunspecció</i> 1114	<i>circumspectis incessibus</i> 28 <i>m</i>	HT
<i>clemència</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>clemència</i> any 1401 - c. 52	—	EVM1
<i>clero</i> (doc. 43, 1440; doc. 123, 1455; doc. 125, 1455)	—	C, III
<i>colen, se ~</i> any 1399 - c. 44	—	EVM1
<i>colien e honraven</i> 1642	Ø	VM
<i>comendable</i> (doc. 42, 1440 i pàssim)	—	C, III
<i>comercis</i> any 1404 - c. 36	—	EVM1
<i>comoditats</i> (c. 11)	—	EVM2
<i>compació</i> any 1401 - c. 52	—	EVM1
<i>compellit</i> (c. 10)	—	EVM2
<i>compellit</i> (doc. 165, 1458)	—	C, III
<i>comptempte</i> 'menyspreu' (doc. 103, 1454)	—	C, III
<i>concertacions</i> (doc. 52, 1441)	—	C, III
<i>concessió</i> any 1401 - c. 35	—	EVM1
<i>concessions</i> any 1405 - c. 30	—	EVM1
<i>concòrdia</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>concòrdia</i> any 1399 - c. 44	—	EVM1
<i>conditors</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>confabulacions</i> 676	<i>confabulationis</i> 19 <i>m-h</i>	HT
<i>confinies</i> 428; 446	<i>finibus</i> 13.3; 13 <i>m</i>	HT

<i>confinies, les ~</i>	189	<i>confinia</i>	p. 7.2	HT
<i>confirmació</i>	any 1399 - c. 44	—		EVM1
<i>confusió</i>	any 1381 - c. 41	—		EVM1
<i>confusió</i>	any 1399 - c. 33	—		EVM1
<i>congruament</i>	1115	∅		VM
<i>conservació</i>	any 1325 - c. 23	—		EVM1
<i>conspiració</i>	1241	<i>conspiracione</i>	36.25	VM
<i>consultacions</i>	any 1405 - c. 30	—		EVM1
<i>contagiós</i>	(c. 21)	—		EVM2
<i>contendre</i>	any 1399 - c. 33	—		EVM1
<i>contendre</i>	972-973	<i>contenderet</i>	30.28	VM
<i>continència</i>	any 1325 - c. 23	—		EVM1
<i>còpia, gran ~</i>	507	<i>copiam</i>	14 m-b	HT
<i>copiós</i>	503	<i>copioso</i>	14 m	HT
<i>copiosa</i>	any 1399 - c. 48	—		EVM1
<i>còpula marital</i>	684	<i>maritali copula</i>	18 m-b	HT
<i>cordial</i>	any 1393 - c. 31	—		EVM1
<i>correcció</i>	any 1393 - c. 32	—		EVM1
<i>corruptibles e defectives</i>	1088-1089	∅		VM
<i>credulitat</i>	any 1393 - c. 31	—		EVM1
<i>crucidar</i>	1218	<i>trucidare</i>	30 m	HT
<i>cupiditat de avarícia</i>	220	<i>auaricie cupiditatem</i>	7 m-b	HT
<i>curuscacions</i>	568	<i>corruscationes</i>	15.1 d. b.	HT
<i>custòdia</i>	724	<i>custodia</i>	20 m-h	HT
<i>decepció</i>	928	<i>deceptione</i>	24 m-b	HT
<i>dècimes e primitíes</i>	(doc. 29, 1433)	—		C, III
<i>defectives, corruptibles e ~</i>	1088-1089	∅		VM
<i>deffensió</i>	any 1405 - c. 30	—		EVM1
<i>deificat, fust ~</i>	1039	∅		VM
<i>dejecció</i>	any 1399 - c. 44	—		EVM1
<i>dejecció, vergonyosa ~</i>	849	∅	[28.4-5]	VM
<i>deliberació</i>	any 1380 - c. 26	—		EVM1
<i>delictes</i>	any 1399 - c. 44	—		EVM1
<i>denominació</i>	44	<i>denominacione</i>	5 m-h	HT
<i>deraccions</i>	any 1393 - c. 32	—		EVM1
<i>derogació</i>	any 1405 - c. 30	—		EVM1
<i>desídia</i>	any 1380 - c. 26	—		EVM1
<i>desistats</i> (verb)	any 1402 - c. 28	—		EVM1
<i>desistència</i>	any 1399 - c. 33	—		EVM1
<i>desolació</i>	any 1393 - c. 31	—		EVM1
<i>desolació</i>	1217	∅		VM
<i>detestants</i>	any 1400 - c. 34	—		EVM1
<i>detriments</i>	any 1399 - c. 44	—		EVM1
<i>devoren</i> (verb)	any 1399 - c. 33	—		EVM1
<i>dictants</i>	any 1399 - c. 33	—		EVM1
<i>difamacions</i>	any 1393 - c. 32	—		EVM1

<i>diffamacions</i> (doc. 71, 1445)	—	C, III
<i>dilatants</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>dilatar</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>dilecció</i> 168-169; 267	<i>dilectionis</i> 6 m; 8 m	HT
<i>diligència</i> 889	<i>diligentiusque</i> 28.25	VM
<i>diminució</i> (c. 6);	—	EVM2
<i>discreció</i> 297	<i>discretionē</i> 9.6	HT
<i>discrepava</i> 1598	Ø	VM
<i>dispendi</i> (c. 85)	—	EVM2
<i>dissensió</i> 1283	Ø	VM
<i>dissiparen</i> 802	<i>dissipatae</i> 26.28	VM
<i>dissolució femenil</i> 688-689	<i>feminee dissolutionis</i> 19 m	HT
<i>distil·len</i> 1102	<i>instillasse</i> 34.4-5	VM
<i>distinció ni departiment</i> 1216	<i>diuisi partes</i> 30 m-b	HT
<i>divulguen</i> (verb) any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>domicili</i> any 1380 - c. 25	—	EVM1
<i>elegant</i> any 1404 - c. 36	—	EVM1
<i>elicir</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>eloqüència, suauitat d'~</i> 1095	<i>eloquii suauitatem</i> 33.22	VM
<i>eminent</i> any 1401 - c. 52	—	EVM1
<i>empetrarien</i> 1628	<i>impetraturam</i> 44.30	VM
<i>encantació</i> 998	Ø	HT
<i>enterpretadors</i> 1445-1446	<i>interprete</i> 42.13	VM
<i>escrutar</i> 943	<i>scrutari</i> 24.4 d. b.	HT
<i>especiosa e bella</i> 556	<i>speciosa</i> 15 m	HT
<i>especioso iuventut</i> 521	<i>speciosam inflorescere iuuentutem</i> 14-5	HT
<i>estatura, gran ~</i> 1289	<i>ingentis magnitudinis</i> 37.21	VM
<i>estatut</i> any 1380 - c. 26	—	EVM1
<i>estimació</i> any 1401 - c. 52	—	EVM1
<i>estrenuitat</i> 231; 242	<i>strenuitate</i> 7 b; 8.6	HT
<i>estructura</i> 318	<i>strictura</i> 9 m	HT
<i>estúcies enganosos</i> 278	<i>insidiosas regis austutias</i> p. 8 b	HT
<i>examinació</i> any 1392 - c. 43	—	EVM1
<i>exaudició</i> (doc. 10, 1423)	—	C, III
<i>excessiva</i> 599	Ø	VM
<i>execrables</i> (c. 18)	—	EVM2
<i>execució</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>exequien</i> 230	Ø	VM
<i>exhimir</i> (c. 3)	—	EVM2
<i>exímia</i> any 1404 - c. 36	—	EVM1
<i>exortació</i> any 1393 - c. 31	—	EVM1
<i>expectació</i> 858	<i>expectationis</i> 23.7	HT
<i>experiència</i> any 1404 - c. 36	—	EVM1
<i>expert</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>expiració</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>exposicions</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1

<i>exprimir</i> any 1393 - c. 32	—	EVM1
<i>extirpar</i> (c. 16)	—	EVM2
<i>extirpar</i> (c. 64)	—	EVM2
<i>extorsions</i> (c. 10)	—	EVM2
<i>fictici</i> 1047	<i>fictiuo</i> 27 h	HT
<i>facial visió</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>fama vulgada</i> (doc. 11, 1424)	—	C, III
<i>fantasia</i> 1113	Ø	VM
<i>felicitat o bonaventurança</i> 1089	<i>felicitatis</i> 33.20	VM
<i>felicitat o prosperitat</i> 1461	<i>felicitatem</i> 41.18	VM
<i>femenil, dissolució ~</i> 688-689	<i>feminee dissolutionis</i> 19 m	HT
<i>fertilitat</i> any 1402 - c. 28	—	EVM1
<i>fervents</i> any 1402 - c. 29	—	EVM1
<i>festinància, gran ~</i> 1646; 1692	<i>festinància, màxima ~</i> 40.10; 41.8	HT
<i>ficcio, sens tota ~</i> 271	<i>fictis, non ~</i> 8 m	HT
<i>filiació</i> any 1402 - c. 28	—	EVM1
<i>fiola o empolleta</i> 1032	<i>fiolam</i> 26 m-b	HT
<i>fortalici</i> 1129	Ø	VM
<i>fortius, ab ~ passes</i> 1044	<i>furtiuis passibus</i> 27.6	HT
<i>fortives paraules, ab ~</i> 1204	<i>furtiuis uerbis</i>	HT
<i>fortuït, cas</i> any 1393 - c. 31	—	EVM1
<i>fragància e suauetat</i> (doc. 11, 1424)	—	C, III
<i>fragilitat</i> 594	<i>fragilitatem</i> 17 m-b	HT
<i>fructíferes e amenes, terres ~</i> (c. 3)	—	EVM2
<i>fructuoses</i> (doc. 10, 1423)	—	C, III
<i>frustrat fon o enganat</i> 1459	<i>frustratus</i> 41.17	VM
<i>fulminació</i> (c. 17)	—	EVM2
<i>furtivament</i> 1276	<i>furtiue</i> 31.1 d. b.	HT
<i>fustigar / fustigació</i> (c. 10)	—	EVM2
<i>graciositat</i> 1049	<i>gratae uarietatis</i> 32.12	VM
<i>gramàtics</i> 304-305	<i>gramatici</i> 9 h-m	HT
<i>hedifici</i> 660	<i>aedificium</i> 23.19	VM
<i>hòsties o ofertes</i> 913	Ø	VM
<i>humanal subsidi o ajuda</i> 1618	<i>humano auxilio</i> 44.25	VM
<i>ignominioso</i> 474	<i>ignominiosi</i> 13.1 d. b.	HT
<i>ignorant</i> any 1393 - c. 31	—	EVM1
<i>illecebres</i> (c. 87)	—	EVM2
<i>illusions sofisticques</i> (c. 100)	—	EVM2
<i>imensa</i> any 1401 - c. 54	—	EVM1
<i>informació</i> any 1401 - c. 53	—	EVM1
<i>impetrar</i> (doc. 150, 1458)	—	C, III
<i>importunitat</i> (c. 10)	—	EVM2
<i>imposicions</i> any 1399 - c. 45	—	EVM1
<i>impugnació</i> (c. 7)	—	EVM2
<i>incantacions</i> 995; 9997; 1001	<i>incantationum</i> 26.1-2	HT
<i>inclinació</i> any 1405 - c. 30	—	EVM1

<i>incola</i> (c. 78)	—	EVM2
<i>inconsulta, animositat</i> ~ 1055	<i>animositas inconsulta</i> 27 m-h	HT
<i>inconvenient</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>incredibile</i> 959	<i>incredibile</i> 25.7	HT
<i>incredibles</i> 314	<i>incredibilibus</i> 9 m	HT
<i>indempnitat</i> (c. 29)	—	EVM2
<i>indignació</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>indiscretament</i> 916	Ø	VM
<i>indubítadament</i> (doc. 42, 1440 i pàssim)	—	C, III
<i>induccions</i> 139	<i>inducente</i> 5 h-m	HT
<i>induhit a irruyr</i> 729	<i>irruere.induxit</i> 20 m	HT
<i>induir</i> any 1393 - c. 31	—	EVM1
<i>induir</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>infortuni</i> 682	Ø	VM
<i>infortuni doloros</i> 1412	<i>luctui</i> 40.18	VM
<i>ingratiud</i> any 1401 - c. 35	—	EVM1
<i>inhibició</i> any 1381 - c. 41	—	EVM1
<i>inhibicions</i> any 1380 - c. 26	—	EVM1
<i>inhiquitat</i> (doc. 45, 1440)	—	C, III
<i>inich</i> 893	<i>perfidi</i> 29.2	VM
<i>inimicícia e malvolença</i> (doc. 92, 1453)	—	C, III
<i>iniquies, coses</i> ~ any 1380 - c. 26	—	EVM1
<i>iniquitat</i> any 1380 - c. 26	—	EVM1
<i>iniquitat</i> any 1405 - c. 30	—	EVM1
<i>injúria</i> any 1402 - c. 28	—	EVM1
<i>immunitats</i> any 1402 - c. 28	—	EVM1
<i>inobediència</i> any 1380 - c. 27	—	EVM1
<i>imperscrutables</i> (c. 86)	—	EVM2
<i>insignament</i> any 1402 - c. 29	—	EVM1
<i>insolències</i> any 1393 - c. 32	—	EVM1
<i>insolències</i> (c. 46)	—	EVM2
<i>instància</i> any 1311 - c. 22	—	EVM1
<i>instància</i> any 1325 - c. 23	—	EVM1
<i>instàncies</i> any 1381 - c. 41	—	EVM1
<i>insulses, paraules</i> ~ (c. 11)	—	EVM2
<i>insurgir</i> 1153	<i>insurgere</i> 29 h-m	HT
<i>integritat</i> (doc. 11, 1424)	—	C, III
<i>intelligible</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>intercessió</i> any 1401 - c. 53	—	EVM1
<i>intercessió</i> (doc. 139, 1457)	—	C, III
<i>intèrpretres o adevins</i> 1077	<i>augures</i> 33.12	VM
<i>intiman(t)</i> any 1380 - c. 25	—	EVM1
<i>intol·lerable</i> 318	<i>intollerabili</i> 9 m	HT
<i>intrínsecament</i> any 1400 - c. 56	—	EVM1
<i>inusitat</i> 1416	<i>inusitato</i> 40.20	VM
<i>invisible</i> 1014	<i>inuisibilis</i> 26 m	HT

<i>irreparable</i> any 1405 - c. 30	—	EVM1
<i>irreverència</i> 134	Ø	VM
<i>irreverent</i> any 1402 - c. 28	—	EVM1
<i>irrigues, terres</i> ~ (c. 79)	—	EVM2
<i>irrueixen</i> (verb) any 1399 - c. 44	—	EVM1
<i>jactar</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>jactàs, es</i> ~ 989	—	VM
<i>jactura</i> any 1401 - c. 52	—	EVM1
<i>jactura o adversitat</i> 938-939	Ø	VM
<i>jactures o dampnatges</i> 936	<i>iacturas</i> 30.5	VM
<i>jocunda</i> (c. 34)	—	EVM2
<i>jocundíssima</i> (c. 106)	—	EVM2
<i>jocunditat</i> any 1401 - c. 35	—	EVM1
<i>jocunditat</i> (c. 30)	—	EVM2
<i>juvenil, potència</i> ~ 161	<i>iuueniles potentias</i> 6 m	HT
<i>joventut</i> 161	<i>iuuentutis flores</i> 8 m	HT
<i>jubilació</i> (c. 34)	—	EVM2
<i>justificables</i> any 1380 - c. 27	—	EVM1
<i>juvenil virtut</i> 232	<i>iuueniliter</i> 7 b	HT
<i>lassats per fatigació</i> 344	<i>fatigatione lassati</i> 11 h	HT
<i>latitant, anaven</i> ~ (c. 64)	—	EVM2
<i>latitat</i> (c. 85)	—	EVM2
<i>latrocini</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>laycal</i> (doc. 105, 1454)	—	C, III
<i>legítimament</i> any 1380 - c. 25	—	EVM1
<i>letícia</i> (doc. 125, 1455)	—	C, III
<i>letícia</i> (doc. 125, 1455)	—	C, III
<i>litigioses, paraules</i> ~ 479	<i>litigiosis uerbis</i> 14.3	HT
<i>luminós</i> (doc. 11, 1424)	—	C, III
<i>magnàlies</i> 905	<i>magnalia</i> 24 h	HT
<i>magnitud</i> any 1400 - c. 56	—	EVM1
<i>magnitut</i> 500	<i>magnitudine</i> 14 m	HT
<i>malícia</i> any 1405 - c. 30	—	EVM1
<i>malignitat</i> any 1380 - c. 27	—	EVM1
<i>marítimes</i> any 1399 - c. 44	—	EVM1
<i>maternal</i> any 1402 - c. 28	—	EVM1
<i>medicable, cura</i> ~ 162	<i>medicabili cura</i> 6 m	HT
<i>melodies</i> 1101	Ø	VM
<i>menció</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>mendicar</i> any 1401 - c. 52	—	EVM1
<i>ministrar consseyl</i> 701	<i>auxilium utile ministrare</i> 19 b	HT
<i>mitigar</i> (doc. 78, 1450)	—	C, III
<i>mitigar</i> 101;336; 374	Ø	VM
<i>molestats</i> any 1401 - c. 54	—	EVM1
<i>monument o sepulcre</i> 1254	<i>monumentum</i> 37.2-3	VM
<i>mugit o bram</i> 799	<i>mugito suo</i> 26.26	VM

<i>multiplicació</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>munificència</i> any 1401 - c. 35	—	EVM1
<i>munificència</i> any 1400 - c. 56	—	EVM1
<i>munificència</i> (doc. 7, 1419)	—	C, III
<i>munitòries, armes</i> ~ 1083	<i>armes munitòries</i> 28.1	HT
<i>mutació</i> 1172	<i>mutationem</i> 35.10	VM
<i>nativitat</i> 671	<i>natalem suum</i> 23.28	VM
<i>navegables, vexels</i> ~ 295	<i>nauigalibus</i> 9.3; var. <i>nauigantibus</i>	HT
<i>navili</i> 707	Ø	VM
<i>navilis</i> any 1399 - c. 44	—	EVM1
<i>navilis</i> any 1399 - c. 45	—	EVM1
<i>negoci</i> any 1311 - c. 22	—	EVM1
<i>negociacions</i> any 1392 - c. 43	—	EVM1
<i>negocis</i> any 1392 - c. 43	—	EVM1
<i>negocis</i> any 1402 - c. 29	—	EVM1
<i>nephària rebel·lió</i> (c. 34)	—	EVM2
<i>nobilitat</i> 552	<i>nobilitatis</i> 15	HT
<i>nobile</i> (verb) any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>nòctua</i> ‘òliba’ (c. 86)	—	EVM2
<i>novitat</i> any 1392 - c. 43	—	EVM1
<i>novitat</i> (doc. 43, 1440)	—	C, III
<i>obedients</i> any 1380 - c. 27	—	EVM1
<i>obsecram</i> (c. 86)	—	EVM2
<i>obstinats</i> any 1405 - c. 30	—	EVM1
<i>obtemperant</i> 545	<i>obtemperans</i> 15	HT
<i>obtemperar</i> 768	Ø [21 h]	HT
<i>obviar</i> any 1399 - c. 44	—	EVM1
<i>obviar</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>obviar</i> 784	<i>obuiare</i> 21 m-h	HT
<i>opiperant</i> any 1404 - c. 36	—	EVM1
<i>oppulents</i> (c. 83)	—	EVM2
<i>originals</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>orina</i> 1441	<i>urinam</i> 41.10	VM
<i>pal·li o mantell</i> 941	<i>paludamnrum</i> 30.9	VM
<i>paradís</i> any 1393 - c. 31	—	EVM1
<i>patafi</i> 1389	<i>carmine</i> 40.3-4	VM
<i>paternal</i> any 1393 - c. 31	—	EVM1
<i>pàtria</i> (doc. 104, 1454; doc. 123, 1455)	—	C, III
<i>patricida</i> 1035; 1159	<i>parricidium</i> 32.4-5	VM
<i>pàtules a rumors, orelles</i> ~ (c. 97)	—	EVM2
<i>paupertat</i> any 1401 - c. 52	—	EVM1
<i>peccúnia</i> 297; 1081	Ø	VM
<i>peclares virtuts</i> (doc. 5, 1419)	—	C, III
<i>penal</i> any 1380 - c. 26	—	EVM1
<i>percipim</i> (verb) any 1401 - c. 35	—	EVM1
<i>perdicó</i> any 1393 - c. 31	—	EVM1

<i>perjurable, sacrament</i> ~ 958	<i>periurabili iuramento</i> 25.6	HT
<i>perjuri</i> 930	<i>periurii</i> 24 <i>m-b</i>	HT
<i>permissió</i> any 1399 - c. 44	—	EVM1
<i>perpleix</i> 'perpexitat' (doc. 138, 1456)	—	C, III
<i>perseverar</i> any 1393 - c. 31	—	EVM1
<i>perspicacitat d'ingení</i> (c. 34)	—	EVM2
<i>pertinències</i> any 1340 - c. 24	—	EVM1
<i>perturbar</i> (doc. 125, 1455)	—	C, III
<i>pervessa</i> (sic) any 1399 - c. 44	—	EVM1
<i>pestilència e mortaldat</i> 1616	<i>pestilentia</i> 44.23	VM
<i>plagi, crim de collera o de</i> ~ (c. 10)	—	EVM2
<i>ponderós</i> (doc. 9, 1422)	—	C, III
<i>popilla o l'illa de la humana vista</i> 196	<i>oculos habuisse</i>	VM
<i>populosa</i> any 1402 - c. 28	—	EVM1
<i>potència</i> any 1399 - c. 45	—	EVM1
<i>prava i malvada avarícia</i> 435	Ø	VM
<i>precellent</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>precircina</i> (verb) any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>preeminència</i> any 1405 - c. 30	—	EVM1
<i>preheminença</i> (c. 10)	—	EVM2
<i>preheminències</i> (doc. 43, 1440)	—	C, III
<i>prejudici</i> any 1380 - c. 25	—	EVM1
<i>presencialment</i> any 1393 - c. 32	—	EVM1
<i>presumit, havia</i> ~ 1517	<i>praesumpserat</i> 42.25	VM
<i>presumpció</i> any 1380 - c. 26	—	EVM1
<i>presumptuosa, audàcia</i> ~ 846	<i>praecipitem audacia</i> 28.3	VM
<i>pretensió</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>primordial</i> 365	Ø [11 <i>m-b</i>]	HT
<i>privació</i> any 1405 - c. 30	—	EVM1
<i>prodigi</i> 728 (cf. p. 38 i pàssim)	<i>Prodigiis, De</i> ~ 25.9	VM
<i>proditòria facció</i> (c. 34)	—	EVM2
<i>profirents</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>profluvis de aygües</i> (c. 86)	—	EVM2
<i>prolixitat</i> (c. 34)	—	EVM2
<i>promoció</i> (doc. 125, 1455)	—	C, III
<i>promptitud</i> (doc. 7, 1419)	—	C, III
<i>promulgada</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>propòsits</i> 184	<i>proposita</i> 6 <i>b</i>	HT
<i>prorogativa</i> 791	<i>prerogatiua</i> 21 <i>m</i>	HT
<i>prospecció</i> any 1404 - c. 36	—	EVM1
<i>pròspera</i> any 1401 - c. 54	—	EVM1
<i>prosperar</i> any 1393 - c. 31	—	EVM1
<i>prosper</i> (verb) any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>prosperitat</i> any 1401 - c. 52	—	EVM1
<i>prosperitat</i> 891; 996	Ø	VM
<i>prosperitats</i> any 1399 - c. 44	—	EVM1

<i>proverbi</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>provisió</i> any 1380 - c. 26	—	EVM1
<i>provisió</i> any 1380 - c. 26	—	EVM1
<i>provoquen</i> 965	Ø	VM
<i>puerícia</i> (doc. 51, 1441)	—	C, III
<i>puerils o infantils, anys</i> 558	<i>pueribus tamen annis</i> 15 m	HT
<i>punió</i> any 1399 - c. 48	—	EVM1
<i>punió de negligència</i> 158	Ø	VM
<i>punir l'ampulosa temeritat</i> (c. 10)	—	EVM2
<i>puritat</i> 891	<i>puritate</i> 23.2 d. b.	HT
<i>rebellió</i> any 1380 - c. 26	—	EVM1
<i>rebellions</i> 1154	<i>rebellia</i> 29 h-m	HT
<i>receptat</i> (c. 10)	—	EVM2
<i>recitada</i> any 1405 - c. 30	—	EVM1
<i>recitarà</i> any 1402 - c. 29	—	EVM1
<i>recuperació</i> (c. 14)	—	EVM2
<i>redargució</i> (c. 94)	—	EVM2
<i>reffecció</i> any 1401 - c. 35	—	EVM1
<i>refocilhats</i> (c. 86)	—	EVM2
<i>regalia</i> any 1405 - c. 30	—	EVM1
<i>regalies</i> any 1381 - c. 41	—	EVM1
<i>regir</i> 152	<i>regere</i> 6 n	HT
<i>reintegració</i> any 1399 - c. 48	—	EVM1
<i>reintegrar - se</i> any 1380 - c. 64	—	EVM1
<i>relació verbal</i> (doc. 2, 1419)	—	C, III
<i>remediat</i> (doc. 43, 1440 ; doc. 109, 1454)	—	C, III
<i>remissió</i> any 1380 - c. 27	—	EVM1
<i>remuneració</i> any 1401 - c. 54	—	EVM1
<i>renunciat</i> any 1380 - c. 25	—	EVM1
<i>represàlies</i> any 1399 - c. 44	—	EVM1
<i>represàlies</i> (c. 72)	—	EVM2
<i>reputat</i> any 1393 - c. 31	—	EVM1
<i>requerim</i> (verb) any 1340 - c. 24	—	EVM1
<i>requissició</i> any 1311 - c. 22	—	EVM1
<i>resumir</i> any 1393 - c. 31	—	EVM1
<i>retribució</i> any 1401 - c. 35	—	EVM1
<i>reus</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>revelatió</i> 1225	Ø	VM
<i>revocació</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>revocar</i> any 1380 - c. 26	—	EVM1
<i>revocatòria</i> (doc. 109, 1454)	—	C, III
<i>revolucions</i> 1168	<i>reuolutionibus</i> 29 m-b	HT
<i>ridiculosa</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>rural</i> 253	<i>agreste</i> 6.11	VM
<i>sa tenda e tabernacle</i> 1658	<i>tabernaculum</i> 44.17-18	VM
<i>sacerdoci</i> 118	Ø	VM

<i>sacrílegues, mans</i> 392-393	<i>sacrilegae manus</i> 9.23	VM
<i>salari</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>sanitat</i> any 1401 - c. 52	—	EVM1
<i>satisfacció</i> any 1401 - c. 52	—	EVM1
<i>scedes</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>secundari</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>sedar</i> any 1401 - c. 53	—	EVM1
<i>seqüela</i> (c. 8)	—	EVM2
<i>sevícia</i> (c. 124)	—	EVM2
<i>silva</i> 401; 405; 855	<i>lucum</i> 10.3	VM
<i>sinistre</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>sinistres</i> (doc. 45, 1440)	—	C, III
<i>sintilla</i> 965	<i>scintilla</i> 25 m-h	HT
<i>sobirana e gran actoritat e senyoria</i> 1627	<i>auctoritate sua</i> 44.29	VM
<i>solempnizades</i> any 1401 - c. 35	—	EVM1
<i>solicít e curós</i> (doc. 163, 1458)	—	C, III
<i>solicits</i> any 1402 - c. 29	—	EVM1
<i>stima</i> any 1401 - c. 52	—	EVM1
<i>strenuïtat</i> (c. 34)	—	EVM2
<i>subjecció</i> any 1405 - c. 30	—	EVM1
<i>subjecció</i> 173-174	<i>subiectione</i> 6 m-b	HT
<i>submissió</i> (doc. 65, 1444)	—	C, III
<i>subsidi</i> 1820	<i>subsidium</i> 43 m-b	HT
<i>subsidis</i> any 1402 - c. 28	—	EVM1
<i>subsistència</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>subtilitat</i> 297	Ø	HT
<i>suburbis</i> (c. 46)	—	EVM2
<i>subvenció</i> (doc. 15, 1429)	—	C, III
<i>subvertien, e tot ho ~ de fons</i> a fons 1744-1745	<i>subuertunt, cuncta ~</i> 42.6	HT
<i>sufragis</i> (doc. 7, 1419)	—	C, III
<i>superfluu</i> (doc. 11, 1424)	—	C, III
<i>suplicables</i> any 1401 - c. 53	—	EVM1
<i>suplicació</i> any 1401 - c. 53	—	EVM1
<i>surrepticiament</i> (c. 34)	—	EVM2
<i>sustentació</i> any 1405 - c. 30	—	EVM1
<i>tàcitament</i> (doc. 38, 1438)	—	C, III
<i>tediar</i> (c. 138)	—	EVM2
<i>temeritat</i> any 1401 - c. 54	—	EVM1
<i>temeritat o follia</i> 835-836	<i>temeritatis</i> 27.19	VM
<i>temperància</i> any 1404 - c. 36	—	EVM1
<i>terribilitat del nom</i> 1293	<i>nomine horrendo</i> 37.25	VM
<i>tiranía</i> 1482	<i>tyranno</i> 42.9	VM
<i>tirànichs</i> (c. 8)	—	EVM2
<i>transcendent</i> 120-121; 229	Ø	VM
<i>transitòries, frevols e ~</i> 1087	<i>caducae ac fragiles</i> 33.29	VM

<i>trenquilitat</i> 425	<i>tranquilla pace</i> 12.1 d. b.	HT
<i>triümph</i> (c. 85)	—	EVM2
<i>triümphable</i> (c. 34)	—	EVM2
<i>tuta</i> (doc. 36, 1437)	—	C, III
<i>ulció e venjança</i> 1318-1319	<i>in uindictam et ultionem</i> 32 m-b	HT
<i>urbanament</i> any 1401 - c. 53	—	EVM1
<i>urbanitat</i> any 1402 - c. 28	—	EVM1
<i>urina</i> 448	Ø	VM
<i>utilitat</i> any 1311 - c. 22	—	EVM1
<i>vacil·lacions</i> 588-589	<i>uacillationes</i> 17 m	HT
<i>vedat, sia ~</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>verbalment - restitució</i> any 1400 - c. 34	—	EVM1
<i>verificar</i> any 1393 - c. 31	—	EVM1
<i>vestigis</i> (c. 31)	—	EVM2
<i>vexació</i> any 1405 - c. 30	—	EVM1
<i>vexacions</i> (c. 10)	—	EVM2
<i>viciosa</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>victuàlia</i> 759	Ø	VM
<i>vigor</i> any 1380 - c. 26	—	EVM1
<i>vigor, la ~</i> 158	<i>uigor</i> 6 m	HT
<i>viltat meretrical</i> 1833	<i>meretricie vilitatis</i> 43 b	HT
<i>vindicta</i> (doc. 105, 1454)	—	C, III
<i>violació</i> any 1399 - c. 48	—	EVM1
<i>visceralment</i> any 1393 - c. 31	—	EVM1
<i>vituperi</i> any 1381 - c. 41	—	EVM1
<i>vituperi</i> any 1399 - c. 45	—	EVM1
<i>vituperi</i> 914	<i>uituperii</i> 24 m-h	HT
<i>vocable</i> any 1399 - c. 33	—	EVM1
<i>ydòlatres</i> any 1393 - c. 31	—	EVM1
<i>ydòneus</i> (doc. 29, 1433)	—	C, III

BIBLIOGRAFIA

- Balasch (1981-1986): Felip de MALLA, *Memorial del pecador remut: Manuscrit de Barcelona*, Mn. Manuel Balasch (ed.), Barcelona, Barcino, 1981-1986, coll. «Els Nostres Clàssics».
- Badia i Moll (1960): Antoni M. BADIA i Francesc de B. MOLL, «La llengua de Ramon Llull», a *Ramon Llull: Obres essencials*, vol. II, Barcelona, Selecta, 1960, p. 1299-1358.
- C, III = Agustín RUBIO VELA, *Alfons de Borja y la ciudad de Valencia (1419-1458)*, València, Fundación Valencia III Milenio, 2000.
- Colom (1982): Miquel COLOM, *Glossari general lullà*, Mallorca, Moll, 1982.
- Colón (1976): Germà COLÓN, *El léxico catalán en la Romania*, Madrid, Gredos, 1976.

- DCVB = Antoni M. ALCOVER i Francesc de Borja MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, Palma de Mallorca, 1930-1962, 10 v.
- DECat: Joan COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial, 1980-2001, 10 v.
- Epistolari de la València medieval*, Agustín RUBIO VELA (ed.), vol. I, València i Barcelona, Institut de FilologiaValenciana, 2003; vol. II, *ibidem*, 1998.
- EVM, 1 = vegeu *Epistolari de la València medieval*, Agustín RUBIO VELA (ed.), vol. I, València i Barcelona, Institut de FilologiaValenciana, 2003.
- EVM, 2 = vegeu *Epistolari de la València medieval*, 2a ed., Agustín RUBIO VELA (ed.), vol. I, València i Barcelona, Institut de FilologiaValenciana, 1998.
- Furs (1970-2001): *Furs de València*, 9 vol., Germà COLÓN i Arcadi GARCIA (ed.), Barcelona, Barcino, 1970-2001, coll. «Els Nostres Clàssics».
- HT = *Les histories troyanes de Guiu de Columpies*. Vegeu Miquel i Planas (1916).
- Miquel i Planas (1914): Valeri MÀXIM, *Llibre anomenat Valeri Màxim dels dits e fets memorables: Traducció catalana del XIV^{en} segle per frare Antoni Canals*, Ramon MIQUEL I PLANAS (ed.), Barcelona, [Casa Miquel-Rius], 1914, coll. «(Biblioteca Catalana)».
- Miquel i Planas (1916): *Les histories troyanes de Guiu de Columpies: Traduides al català al XIV^{en} segle per Jacme Conesa*, Ramon MIQUEL I PLANAS (ed.). Barcelona, [Casa Miquel-Rius], 1916, coll. «Biblioteca Catalana».
- RUBIO VELA, Agustín (ed.), *Epistolari de la València medieval*, vol. I, València i Barcelona, Institut de FilologiaValenciana, 2003; vol. II, *ibidem*, 1998.
- RUBIO VELA, Agustín, *Alfons de Borja y la Ciudad de Valencia (1419-1458)*, València, Fundación Valencia III Milenio, 2000.
- VM = *Llibre anomenat Valeri Màxim*. Vegeu Miquel i Planas (1914).

Del latín [ibérico] al romance [catalán]

XAVERIO BALLESTER
Universidad de Valencia

Beneïts els errors que, essent discutits
i contrarestats, fan progressar la ciència.

A. M. BADIA I MARGARIT

LA LENGUA QUE NUNCA EXISTIÓ

La lengua que nunca existió fue, probablemente, el denominado *latín vulgar*, pues que, al menos si conceptuado este como protorromance o prerromance, el dicho latín no pasaría de ser una pura entelequia. Ciertamente, por parte latina, no hay más prerromance que el latín de la gente, única acepción real admisible para el latín *vulgar* o popular, básicamente el latín hablado. Resulta, en efecto, hoy plena de candidez la suposición de una emergencia repentina y directa de las lenguas románicas y en territorios bien precisos a partir, sin más, de un latín especial, llámesele *vulgar* u otra cosa. Antes bien, la experiencia nos enseña que las lenguas que hemos visto evolucionar —y a veces rápidamente— ante nuestros ojos, no lo han hecho por partir de otra variedad, de otra —supuesta o no— modalidad de una misma lengua; por el contrario, la aparición de entidades lingüísticas verdaderamente novedosas suele producirse regularmente a causa del contacto aloglótico, a causa de aquello que algunos denominan ahora *singlosia*, y las más rápidas y súbitas emergencias de estas novedosas entidades suelen presentarse precisamente, como ha podido constatar, en aquellos casos de contacto lingüístico entre extremos, cual, por poner un ejemplo notorio, sería el caso de los criollos antillanos como resultado del contacto entre lenguas europeas y africanas o incluso asiáticas. Las evidencias acumuladas sobre los cambios significativos en las continuidades lingüísticas invitan, pues, a considerar hoy el contacto del latín con las diferentes lenguas prerromanas o *corromanas* como hipótesis preferente en la aparición de los romances y no, desde luego, la artificial existencia de plataforma alguna de latín vulgar a modo de un general prerromance, como si de un latín *otro* y contiguo

al latín clásico se tratare. Nótese que preferimos por más genérico el término *contacto* al de *substrato*, ya que aquel permite, en efecto, incluir a este y también al adstrato, al superestrato y a todos los otros estratos posibles o imaginables.

La cantidad de concretos argumentos repetidamente esgrimidos por Mańczak (1998; 2001; 2003; 2006...) en defensa de su teoría haciendo provenir las lenguas románicas del latín clásico y no del latín vulgar —en realidad, para él una fase tardía del latín clásico— evidencia asimismo la falibilidad del concepto de latín vulgar como la base de las lenguas románicas o —no menos significativamente— si se quiere, el incorrecto planteamiento del problema. En verdad tiene razón Mańczak (2001, p. 195; 2003, p. 49) al afirmar, por ejemplo, que si del conocido ejemplo pompeyano *AMA VALIA PERIA* (CIL, 4, 1173) o afines uno extrae la conclusión de la existencia de un vulgar prerrománico con pérdida de *-t* final, no se entendería el mantenimiento de dicha consonante final en voces como francés *plaît-il* del latín *placet* '[com]place', italiano *ed*, ante vocal, del latín *et* 'y', rumano *sînt* del latín *sunt* 'son' etc. Notoriamente la *-t* final es también especialmente estable en logodorés: *curret* del latín *currit* 'corre', *est* del latín *est* 'es' o *finit* del latín *finit* 'termina', etcétera.

Así pues, objetivo práctico de los estudios sobre el origen de las lenguas románicas parece ahora no tanto el de *triturar* los textos de Pompeya, Petronio o Egeria —esos, si se nos permite el oximoron, *clásicos vulgares*— a la búsqueda de aquellos rasgos [prer]románicos mas no clásicos cuanto la inquisición de los rasgos [prer]románicos de carácter simplemente no latino allí donde sabemos, con mejor o peor conocimiento de detalle, que hubo singlosia. Y aquí acaso quede todavía más por hacer de lo tradicionalmente supuesto. Así, junto a rasgos ya identificados y mejor conocidos, cual notoriamente la celtizante sonorización de las sordas intervocálicas para las oclusivas latinas, hay otros menos llamativos y quizá aún por descubrir, como, por ejemplo, la doble negación del tipo que en catalán suele presentarse con formas cuales, según los dialectos, *brenca*, *cap*, *gens*, *mica*, *molla* o *res* junto a *no* y que podría, de acuerdo a los datos expuestos por Benozzo (2001, p. 373) ser de origen céltico. Antes, en fin, de escudriñar los antológicos textos de Egeria, Petronio o Pompeya a la búsqueda de embriones de artículos con *ille* o *ipse*, a la búsqueda de los brotes de las ramas de los troncos de los árboles, conviene no perder de vista el gran bosque, la inmensa selva amazónica del indudablemente más importante adstrato con el que el latín convivió siglos y siglos y siglos: el griego con su supercómodo y multiubicuo artículo desde los evos homéricos.

No habría habido en nuestra opinión, por tanto, ningún tránsito de un latín *vulgar* al romance sino aleación, batiburrillo, contaminación, entretejimiento, fusión, hibridación, integración, mestizaje, mezcla y mixtura de todos.

MESTIZAJE, MEZCLA Y MIXTURA DE TODOS

Esta mixtura de los latines en su conjunto y en todas sus diversas variedades diacrónicas o diastráticas —hablado, literario, clásico, militar, tardo, cristiano, bíblico...— con otras lenguas. Además, el mestizaje lingüístico representa, en verdad, lo que es la esencia de los procesos lingüísticos, pues si el objeto de hablar es comunicar, la convergencia —no la divergencia— es el más natural proceso para los hablantes de una o diferentes lenguas. Y una vez que prácticamente todas «les llengües no viuen isolades en una campana de vidre o envoltades de cel·lofana» (Veny, 2005, p. 165) y tienden, pues, a converger, de alguna manera prácticamente todas las lenguas son mestizas, son en una u otra medida criollas.

Consecuentemente y en lo que toca a los procesos de divergencia respecto al latín de Roma sin más, el latín vulgar *siue* prerromance nunca habría sido cosa otra para las lenguas románicas que las correspondiente dosis de los céltico, dácico, eslávico, germánico, ibérico o itálico respectivos; y en lo que toca a la parte convergente interrománica, esta se debería sin duda no sólo a la base del latín de Roma sino también y en buena medida al unificador contacto con el griego y, en su debida proporción, con el latín de las Sagradas Escrituras y el latín eclesiástico, amén de a las comunes características —con las matizaciones que se quieran pero, por lo general, de simplificación (McWorther, 2001)— que son propias, sobre todo en su previa fase de *pidgin* o *sabir*, al desarrollo de las lenguas criollas.

Vamos ya con las consecuencias prácticas de lo hasta ahora casi exclusivamente expuesto de modo teórico y que —literalmente, sin ir más lejos— podríamos aplicar a la románica lengua de cuyo estudio y tutela se ocupa principalísimamente la muy honorable institución que nos convoca y acoge.

OTRO CRIOLLO DEL LATÍN

Pues bien, por efecto del contacto en nuestra propuesta también el catalán no sería más que —¿y cómo no?— otro *criollo* del latín, otro *bastardo* del latín. Y así como a nadie probablemente se le ocurriría hablar de un español vulgar al margen del español en general y sin más como base del chabacano, palenquero o papiamento, ni buscar, por ejemplo, un origen en un hispánico *vulgar* para la marca [-]nan de III persona de plural en el papiamento sino en las lenguas africanas (Munteanu, 1996, p. 267 y 301), así parece también que aquello no detectable en la abundante literatura del latín clásico e incluso aquello abiertamente contrario a sus tendencias, no debe pertenecer a un oculto vulgar-prerromance casi nunca documentable en el literarísimo latín, sino que, como primera opción, pueda tener un origen singlótico.

Establecido que el latín es —y es evidentemente— como dice Martí (2001 p. 88) el «element constitutiu fonamental del català», antes que nada procede determinar cuál[es] fue[ron] aquella[s] lengua[s] que podría[n] establecerse como su[s] elemento[s] idiosincrásico[s] fundamental[es]. En concreto: en estas tierras en las que estamos hablando, el latín ¿con qué se mezcló? Para responder a esta pregunta, dadas las circunstancias sobre todo temporales en las que nos estamos moviendo, debemos apuntar a un término conceptual todavía en muchos lugares aborrecido y renegado: *substrato*.

La cuestión del substrato, en todo caso, no parece ciertamente un tema, ya por más tiempo, negligible para el origen de las lenguas románicas ni tampoco, lógicamente, para el del catalán. Ya para Bastardas (1995, p. 47) entre los problemas «veritablement importants» para la formación del catalán estaban, entre otros, la determinación del primitivo dominio del catalán y el papel desempeñado por el substrato. Las hablas catalanas, como tantas otras, difícilmente pudieron conformarse por pura deriva de un latín *corrupto* o vulgar en tal o cual territorio. El factor seguramente más decisivo fue el incidir del latín en otras hablas —o viceversa— a las que supo absorber —o viceversa— en verosímilmente alguna medida, siendo esta, por mínima que fuera, la que debe de ser objeto de investigación, de modo que «encara que l'estudi de la influència del substrat pre-romà en la llengua catalana ens hagi de dur a resultats més aviat minsos, imperfectes i fragmentaris, no ens podem estar de cercar-los» (Nadal y Prats, 1993, p. 17), pues «el fet que l'acció del substrat sigui difícil de detectar en català [...] no vol dir que manqui d'importància i que no hagi contribuït a donar-li la fesomia general» (Bastardas, 1995, p. 64).

También hoy hemos avanzado algo —o algo cambiado— en el conocimiento de esta cuestión. En primer lugar, parece, en efecto, haber quedado suficientemente establecido (Villar, 2002) que en Cataluña al igual que en la Comunidad Valenciana, territorios mayoritariamente ibéricos en época histórica, hubo, sin embargo, previamente una capa vieja, muy vieja, indoeuropea.

UNA CAPA VIEJA, MUY VIEJA

Efectivamente, hubo previamente una capa indoeuropea. Lo debatible, así, no es tanto si hubo —que hubo— indoeuropeos antes de iberos en esta zona, sino cuál la concreta adscripción lingüística de dichos indoeuropeos. En efecto, el carácter indoeuropeo y no ibérico de esta zona sería, creemos, primariamente detectable en la toponimia, pues raíces cuales las de *Argentera* (Tarragona), *Argentona* (Barcelona), *BARCENO* (A.6.11; Barcelona), *Cantalobos* (Castellón), *Cantallops* (Gerona), *Gallicant* (Barcelona, Mallorca, Tarragona), *Gallocanta* (Castellón), *Libia* o *Libica* (Llívia, Lérida), *Lucentum* (Alicante), *Ludiente* (Castellón), *Saganta*

(Castellón), *Saguntum* (Castellón), *SECIA* (A.43; Zaragoza), *Segestica* (costa catalana), *TARACON* (A.6.15; Tarragona) y tantas otras, contienen verosíblemente elementos indoeuropeos. Falten o sobren testimonios de este u otros mucho mayores listados que podrían hacerse, lo cierto es que, mientras que en territorio históricamente ibérico se ha podido detectar toponimia indoeuropea prerromana, no ha sido posible hasta ahora detectar substrato ibérico en el ámbito indoeuropeo peninsular, lo que, hoy por hoy conveniente y objetivamente considerado, invita a reconocer que en general para la Península Ibérica lo antiguo es lo indoeuropeo. Además, curiosamente el número de seguros topónimos ibéricos en la zona de segura iberofonía en época histórica es, en cambio, relativamente escaso, así, *BAITOLO* (A.8; probablemente Mataró, Barcelona), *Ilikís* (Ptol. *geogr.* 2, 6, 61; Elche, Alicante) o *ILTIRTA* (A.18; Lérida), circunstancia que debe también tener —y tendrá— sus aplicaciones y consecuencias.

En todo caso y en razón de argumentos toponímicos y datos otros de variada naturaleza, diversos autores coincidimos actualmente en proponer un fondo indoeuropeo para la mayor parte de Cataluña y la Comunidad Valenciana. Así, Alinei (2000, p. 577-603) ha propuesto un fondo indoeuropeo que él ha denominado *itálide* para esta zona. Por su parte, para Villar (2000, p. 424) el ibérico «constituye claramente un superestrato tardío, que con seguridad no había logrado erradicar el estrato indoeuropeo en el momento de la llegada de los romanos». Al carácter intrusivo del ibérico se ha sumado también Rodríguez (2001, p. 25 s.) al considerar que la distribución geográfica de topónimos ibéricos sumada a la de los vasconicos «denota claramente un carácter invasivo y septentrional de este grupo lingüístico». Por nuestra modesta parte se ha especificado que para la dicha capa previa al ibérico la única adscripción indoeuropea, cuando esta resulta identificable, pertenece a la continuidad de las hablas célticas. Y hablando de indoeuropeos, llegamos natural e inevitablemente a un tema algo enojoso.

Pese a algún intento —y requetebién ponderado— de revitalizar algunos de sus datos lingüísticos desde nuevas perspectivas (Dini, 2000; 2007a; 2007b), la teoría *sorotáptica* —dispersamente aducida por Joan Coromines en muchas de sus obras (últimamente, 1976a y 1976b)— no tiene hoy, por decirlo con total franqueza, validez alguna; la más sencilla y sobre todo práctica recomendación que, en nuestra opinión, pueda hacerse al respecto es que término y teoría sean olvidados cuanto antes. Ya en actualizada edición de su *El lèxic català dins la Romània* advertía bien Colón (1993, p. 19): «No m'estaré de dir, però, car no seria sincer davant tanta actitud beata a Catalunya, que la crítica internacional no comparteix moltes de les explicacions fetes a partir de l'ígnor parlar dels *Urnenfelder* (que Coromines ha anomenat *sorotàptic*)». Como recordaba de modo general Bastardas (1995, p. 41) acontece a menudo que «els estudiosos d'un camp o bé ignorem les troballes fetes dins d'una altra disciplina, o bé tendeixen a sobrevalorar-les, i així

allò que no és mes que una simple conjectura o una hipòtesi de treball adquireix un extraordinari relleu». Este último, nos parece, sería exactamente el caso de lo sorotáptico.

En efecto, entre las muchas razones de estricta índole lingüística para promover el olvido del *fantasma* lingüístico sorotáptico en la concepción de Coromines, citemos al menos el hecho de que bastantes de las clásicas voces *sorotápticas*, cuales *avenc* o *balma*, han resultado no ser otra cosa que celtismos. Pero el *patinazo* sorotáptico se ve también en su directa y empírica aplicabilidad.

LOS SOROTAPTOS (CON PERDÓN)

Baste aquí decir que supuestos textos escritos por unos sorotaptos (con perdón) cuales los denominados *plomos de Arlés* (Coromines, 1975), seguramente no eran más que «latín muy deformado, con inclusión de léxico que en algunos casos puede ser originario de otras lenguas. Una de ellas quizá fuera el vasco antiguo o alguna habla pirenaica afín» (Gorrochategui, 1995, p. 205). Abierto y práctico error de Coromines (1976b) fue también, por ejemplo, el considerar «sorotápticas», haciendo su propia lectura, lo que a todas las demás luces no son más que una inscripción galaica (Untermann, 1999, p. 190) y otra lusitana (Untermann, 1999, 190 s.).

Ahora bien, meritazo del gran etimólogo catalán fue el de poner sobre el tapete la existencia de un fondo lingüístico indoeuropeo en el catalán y demás hablas del Levante peninsular así como el de intentar tan madrugadoramente enfocar la trascendental cuestión del contacto lingüístico. En cualquier caso, para lo bueno y para lo malo, las apreciaciones sobre estos temas de Coromines —y de Bosch (*lege infra*)— tuvieron una enorme influencia, nunca disimulada, sobre los más insignes historiadores de la *llengua* de la época, influencia, por ejemplo, bien apreciable en el Sanchis (1980, p. 8 s.) que escribe: «Hom admet que hi hagué diverses invasions indoeuropees a Catalunya. La més antiga, que es produí en els segles IX-VIII a. JC i no ultrapassà l'Ebre, fou la dels sorotaptos, un poble que no incinerava els seus cadàvers sinó que els enterrava en “camps d'urnes” [...] amb un parlar que podem anomenar “sorotàptic”, el qual era una varietat antiga de l'indoeuropeu, prou distinta del celta i més arcaica». La dependencia aquí de Coromines se manifiesta en el usar el *terminus technicus*, popularizado por Coromines, de *sorotapto/sorotáptico*, si bien, parece, fuera empleado por vez primera por Pere Bosch y Gimpera (Untermann, 1999, p. 189), en cuyos estudios arqueológicos basóse Coromines para la elaboración de su teoría. Ahora bien, al margen de la mencionada falibilidad de las concretas interpretaciones de la documentación de voces y textos, hay fundamentalmente dos críticas previas y casi teóricas por hacer a la propuesta sorotáptica. Allá vamos.

En primer lugar, la aparición de una manifestación cultural no comporta la presencia de una invasión étnica suficientemente significativa ni esta necesariamente comporta no ya la imposición sino ni siquiera la introducción de una nueva entidad lingüística. La mera invasión de un pueblo aloglótico no basta, pues, para *imponer* su nueva lengua, sino que sobreimponerla requiere sobre todo colonización, esto es, administración, comercio, escuelas... que hagan necesario o al menos ventajoso el conocimiento de la lengua de los advenidos. Clarividente al respecto Untermann (1999, p. 189): «Siguiendo los esquemas teóricos de la primera mitad de nuestro siglo, los investigadores no vacilaron en deducir que la expansión de los campos de Urnas fue un fenómeno inseparable de la migración de pueblos, y dado que la expansión empezó en la Europa central se estableció el dogma de que estos pueblos habían hablado una lengua indoeuropea. Hoy en día sabemos muy bien que [...] toda extensión de una determinada cultura material no debe identificarse con una migración de pueblos. Ahora bien, los prehistoriadores de entonces no dudaron en dar por hecho que la llegada de los Campos de Urnas correspondió a la llegada de lenguas indoeuropeas, y no les supuso problema alguno que tanto en el sur de Francia como en Cataluña los primeros testimonios lingüísticos evidenciaron dominios incontestables de lenguas no-indoeuropeas. Sin embargo, estas hipótesis habían ganado un prestigio tan grande que nadie, y tampoco Coromines, se atrevió a dudar de una invasión de portadores de lenguas indoeuropeas».

En segundo lugar, caso de que aquella manifestación cultural de orden funerario hubiese comportado sí una invasión étnica suficientemente significativa y esta, la sobreimposición o al menos la introducción de una nueva entidad lingüística, tal entidad, casi sin lugar a dudas, no hubiese sido ninguna de índole indoeuropea sino la claramente anindoeuropea lengua ibérica.

MONUMENTAL PARADOJA EN EL PLANTEAMIENTO SOROTÁPTICO

En efecto, una monumental paradoja en el planteamiento sorotáptico constituye el hecho de que el núcleo de esos campos de urnas se asienta en territorio históricamente de habla ibérica y de forma además que hasta la eclosión de la cultura ibérica clásica no se detecta discontinuidad, importante circunstancia ésta expuesta con reiteración por Almagro (1986-1987) y más específicamente por Ruiz (1985). Hace ya más de un decenio, escribía Almagro (1991, p. 13): «Pero la Cultura de los “Campos de Urnas”, hasta hace poco identificada con los celtas, se ha delimitado en el NE. Peninsular. En consecuencia, las tesis invasionistas tropiezan con la dificultad de que dicha zona no coincide con el área geográfica y lingüística de los celtas [...] las gentes de estos “Campos de Urnas” hablarían ibérico, pues de ellas deriva directamente la Cultura Ibérica». Parecidamente Lorrio

(1997, p. 31, ítem 371-5): «los Campos de Urnas del Noroeste dan paso sin solución de continuidad a la Cultura Ibérica» y otros autores.

Por nuestra parte, en nota a un trabajo publicado en 1998-1999 escribíamos: «Aunque ahora ha quedado claro que no hay vinculación entre campos de urnas y celtas en la Península Ibérica, sino, en todo caso, entre campos de urnas e iberos, nadie se ha apresurado a postular la invasión, desde el norte, de los iberos». Bien poco después, sin embargo, la propuesta de tal vinculación veía la luz en una contribución firmada por Rodríguez Ramos (2001, p. 27) al admitir poder «unir tanto la zona vasca, como la aquitana y la íbera mediante un factor común [...] justo la clase de fenómeno capaz de extender una familia lingüística homogeneizando un amplio territorio: la cultura de los Campos de Urnas». Para Rodríguez (2001, p. 27), en efecto, la más que posible afinidad entre las lenguas aquitana —a cuya continuación meridional, como será sabido, hay que asignar las históricas hablas vascónicas— e ibérica y consecuentemente la posibilidad de un territorio compacto en algún momento para estas lenguas junto con la existencia de topónimos de estos orígenes lingüísticos al norte del valle del Ebro y al sur de Francia denotaba claramente un carácter no sólo invasivo sino además en concreto «septentrional de este grupo lingüístico».

No siendo éste lugar para ahondar en más detalles, para ilustrar el general diseño interpretativo de Rodríguez sobre la cuestión sirvan ahora estas sus palabras (2001, p. 30 s.): «los Campos de Urnas aparecen primeramente en la costa catalana y, sea por otras entradas ultrapirenaicas y/ o por expansiones hacia el interior, cubre [sic] posteriormente el Valle del Ebro. Sí llega claramente a Castellón y el norte de la provincia de Valencia, con lo que curiosamente casi coincide su extensión con la del área de la variante de escritura levantina. Merece observarse, con todo [...] el carácter de las penetraciones aisladas que llegan a Almería [...] Por otra parte, no deja de ser evidente que la cultura ibérica responde a la innovación del ritual funerario de los Campos de Urnas, el enterramiento en urna cineraria, y que nos bastaría con aceptar la existencia en la cuenca del Segura hacia el 500 aC de un pueblo descendiente de los Campos de Urnas para explicar todo el proceso», ratificándose la trascendental circunstancia que para Rodríguez era causa de esa su interpretación (2001, p. 33): «el probable parentesco entre la lengua íbera y el aquitano antiguo y el vasco, permite suponer que dichas tres lenguas proceden de una capa demográficamente invasiva, probablemente una que formaba parte de la cultura de Campos de Urnas».

En resumen, y por aunar las ambas críticas precedentes, la vetusta tesis que adjudica a la cultura de los campos de urnas la presencia de un pueblo invasor, ya céltico o indoeuropeo sin determinar, «è senz'altro da rifiutare, semplicemente perché di invasione massiccia non vi è alcuna traccia nella documentazione archeologica, né la diffusione di un rito funerario è sufficiente per postulare un'in-

vasione» (Alinei, 2003, p. 359 s.), de suerte que «Hoy en día parece que las necrópolis con vasijas cinerarias denominadas *campos de urnas* representan un fenómeno estrictamente funerario, sin relación con la difusión de una lengua indoeuropea» (Mohen, Rouillard y Éluère, 1998, p. 36). De hecho, la práctica podría tener no sólo un colofón o *explicit* anindoeuropeo en España sino también haber tenido un *incipit* anindoeuropeo en... Hungría, una vez que «l'uso di creare cimiteri di urne cinerarie è attestato per la prima volta in Ungheria [...] I campi di Urne ungheresi sono infatti più antichi di quelli bavaresi» (Alinei, 2003, p. 389). En todo caso, y desde la perspectiva invasionista tradicional, cumple decir que la única proyección lingüística razonable para la cultura de los campos de urnas en la Península Ibérica es, como decíamos, con el ibérico —más difícilmente, creemos, *pace* Rodríguez, con lo aquitánico. En suma, la cultura *sorotáptica* ha de entenderse, en primer lugar, como una manifestación cultural —y no necesariamente también lingüística— anindoeuropea y, en segundo lugar y eventualmente, como en relación con el pueblo ibérico.

Como vemos, el reconocimiento de algún tipo de lingüística afinidad —y afinidad profunda y antiguo— entre aquitano e ibérico comporta importantes repercusiones tanto en el terreno de la arqueología cuanto de la historia y de la filología arqueoibérica, un reconocimiento que, por otra parte, no puede constituir ninguna gran sorpresa. Ya hace dos mil años indicaba Estrabón en un par de pasajes (*Geogr.*, 4, 1, 1 y 4, 2, 1) que los aquitanos eran más parecidos a los iberos que a los galos en aspecto y lengua. El reconocimiento, por tanto —en el grado que fuere y que está aún por determinar— de una afinidad lingüística entre aquitanos e iberos comporta trascendentes implicaciones de variado carácter, temporales y espaciales, que no se pueden soslayar. En ese sentido, una de las más importantes consecuencias de dicho reconocimiento para el *retrato* lingüístico de la *Hispania* prerromana sería la de apuntalar la idea de que en este territorio los iberos habrían procedido de norte a sur o, en geográficos términos más precisos, se habrían movido en la Península Ibérica, desde el Pirineo oriental o estribaciones hacia el mediodía, desde el Llobregat hacia el Segura.

DESDE EL LLOBREGAT HACIA EL SEGURA

Dicha orientación, obviamente, facilitaba hacer confinar aquitanos e iberos en su común frontera histórica pirenaica que ora en Burdeos y en la desembocadura del Garona, extremo este septentrional del territorio aquitano, ora en Elche y en la desembocadura del Segura, meridional extremo este del ibérico territorio. Cabe resaltar que esta nueva interpretación de los datos supone un total subvertir la opinión tradicional, según la cual habría habido un centro de irradiación sud-oriental, opinión establecida al menos ya en época de Bosch, quien arrastrando

«siempre el lastre de la concepción étnica de los iberos, que para él [...] estaban emparentados con poblaciones africanas» (Junyent, 1998, p. 72), concebía «un proceso expansivo sur-norte a partir de un foco originario en el sureste» (Junyent, 1998, p. 72). La asunción de un foco sudoriental ha sido, en efecto, una constante para muchos autores influyentes, como notoriamente De Hoz (1993, p. 662: «El ibérico fue probablemente la lengua de gentes del S.E. de la Península») y bastantes otros para quienes Edetania y Contestania conformarían la región propiamente ibérica y, por tanto, edetanos y contestanos serían los «propriadamente iberos» (García-Bellido y Ripollès, 1998, p. 210).

Otro *daño* colateral del reconocimiento de la afinidad lingüística entre aquitano e ibérico es el surgimiento de la probabilidad de que, por decirlo así, la *zona nuclear* o, en términos tradicionales, la *patria* de los iberos al menos ya históricos se encontrara en las estribaciones del Pirineo oriental y, dada la proyección territorial de este pueblo, sobre todo al sur de dicha cordillera, es decir, en un territorio que vendría a coincidir, *mutatis mutandis*, con la Cataluña histórica, también con la Cataluña de los dialectos peninsulares orientales e incluso con la Cataluña tradicionalmente denominada *vella*, la cual tendría esencialmente su sede en la zona correspondiente a las actuales provincias de Barcelona y Gerona. Que dicho territorio conformárase como la zona nuclear de los iberos quedaría apunta[la]do, nos parece, entre otras y variadas razones procedentes de diversas disciplinas, por argumentos también de cariz filológico, tanto grafemático cuanto lingüístico.

En lo grafemático, digamos, para empezar, que ha podido establecerse dos prácticas escriturarias en el general ámbito del modelo de la escritura ibérica denominada *levantina* (léase abajo); una de ellas distinguiría la notación de los silabemas con oclusivas sordas de los con oclusivas sonoras, es decir, distinguiría, por ejemplo, entre <ca> y <ga>, <ta> y <da>, <ce> y <ge>, <te> y <de>, etc., mientras que la otra zona utilizaría un único signo, que solemos transcribir con la sorda (<ca>, <ta>...), para ambos tipos de oclusiva. Pues bien, la zona que sí distingue ambos tipos consonánticos se hallaría en la parte septentrional, de modo que, en efecto, «desde Tivissa [...] hasta la zona del sur de Francia, tenemos la zona que emplea la notación dual de oclusivas [...] habiendo de estar la frontera de uso entre Tivissa y Castellón, puede, prudentemente, tomarse el Ebro como límite» (Rodríguez, 2001, p. 35).

Ahora bien, parece indudable que no sólo el mal denominado por algunos *sistema dual* o notación hipercharacterizada de las oclusivas sordas sino el propio modelo de escritura bien denominado *nordoriental* o escritura levantina del ibérico debe de haberse originado en ese foco nordoriental y además originalmente «dualista» de la Península Ibérica.

UN FOCO ORIGINALMENTE «DUALISTA»

Dicho foco «dualista» de la Península, así explícitamente, fue recogido de reciente por uno de sus mejores conocedores, Joan Ferrer (2005, p. 969): «Respecte a la zona geogràfica on es podria haver originat tant el sistema dual como el propi signari nord-oriental, cal indicar que la densitat de les troballes sobre ceràmica àtica de finals del segle v aC i del segle iv aC [...] assenayala clarament la zona costera del nord de Catalunya i del sud del Llenguadoc-Rosselló», lo que impone el siguiente corolario [arqueo]histórico que Velaza (2006, p. 279) expone así: «la evidencia cronológica nos dice que el subsistema con oposición [...] está plenamente desarrollado en las más antiguas inscripciones [...] en contraste, el sistema simple parece cronológicamente posterior [...] algunos textos levantinos datables en torno al s. III y II a.C. parecen mostrar restos paleográficos del subsistema complejo, lo que invitaría a interpretarlos como restos fosilizados [...] Si esto fuera sí, quizás convenga pensar mejor en una génesis del signario en territorio catalán, tal vez emporitano *lato sensu*, y una expansión posterior hacia el sur [...] El aspecto de la lengua ibérica [...] en el momento de aparición de los primeros textos es extraordinariamente homogéneo [...] desde el Languedoc a Almería [...] esta homogeneidad no parece compatible con una presencia muy antigua de la lengua en tan amplio territorio, porque [...] se esperaría una mayor dialectalización [...] podemos contar con que la lengua ibérica [...] se haya extendido desde un territorio original y vernáculo hacia territorios distintos [...] en un tiempo no muy anterior al de nuestros textos más antiguos» (Velaza, 2006, p. 279).

Esa grafemática expansión ibérica hacia el sur podría haber sido bien reciente al menos en sus últimas fases si relacionamos el fenómeno con la difusión del hemialfabeto levantino y seguimos el diseño trazado por Rodríguez (2001, p. 23): «a partir de la línea formada por los hallazgos de Liria y de los Villares [...] no sólo no se encuentran inscripciones levantinas del s. IV, sino tampoco del s. III. En cambio sí que hay un material significativo de piezas de los ss. II-I. De todo ello se deduce que la expansión de la escritura íbera levantina al sur de la línea Villares-Liria, y que la lleva cuanto menos hasta Elche pero con aparentes extensiones hasta Murcia y Granada [...] es posterior a la Segunda Guerra Púnica». En cualquier caso y siempre dentro del ámbito de la escritura ibérica levantina —como veremos, con enorme diferencia la más testimoniada— los datos apuntan netos y nítidos a un movimiento de norte a sur y no viceversa, como tradicionalmente tantos años se viniera sosteniendo.

En cuanto a los argumentos lingüísticos a favor de esa misma orientación meridional, citemos primariamente el mayor número de etnónimos ibéricos que encontramos en la zona de posterior emergencia del catalán oriental, donde son muchos más los nombres de las tribus que, con mayor o menor certeza, suminís-

trannos las fuentes antiguas: ausetanos, bergistanos, ceretanos, cosetanos, indigetes, lacetanos, layetanos... mientras que para la zona de posterior emergencia del a veces denominado *catalán occidental* apenas encontramos cuatro grandes tribus: contestanos, edetanos, ilercaones e ilergetes. Pues bien, será sabido que en Lingüística histórica la mayor densidad lexemática equivale casi siempre a una mayor antigüedad de modo parecido a como, por ejemplo, en genética de poblaciones la mayor variabilidad equivale casi siempre a una mayor antigüedad, ya que la aparición de tal mayor variabilidad requiere regularmente un tiempo más prolongado para poder materializarse, todo lo cual sugiere analógicamente una presencia más antigua de iberos en la zona —*nordoriental*— de mayor densidad etnonímica. Y al respecto parece también muy significativo que casi cualquiera de aquellas tres grandes etnias de la zona correspondiente a las actuales hablas valencianas —contestanos ($\approx$ Alicante), edetanos ($\approx$ Valencia), ilercaones ($\approx$ Castellón)— ocupen junto a los ilergetes ($\approx$ Lérida) un territorio incluso mayor que la totalidad de todas las numerosas otras etnias restantes, lo que sugiere también que esa mayor territorialidad con menor variabilidad etnonímica corresponde a una zona de expansión y en la cual, en condiciones equivalentes, se dispuso de menos tiempo para que pudiera materializarse una variabilidad comparable a la existente en la *vieja* zona nuclear.

Y DE LA ETNONIMIA A LA ETNOGRAFÍA

De l'etnonimia a la etnografía no dejará tampoco de ser sugestivamente significativo otro hecho literalmente evidente cual es la conformación física de los, con pocas dudas, «hereus directes, en l'aspecte físic, en la sang, dels habitants del país en l'època pre-romana» (Nadal y Prats, 1993, p. 17), es decir, como sabemos hoy, de los descendientes de los iberos. Pues bien, otra vez contra el imaginario popular, que parece todavía operar con el subconsciente prejuicio decimonónico de que los iberos procedían de África, resulta que por sus características físicas, esos «herederos directos» de los iberos presentan rasgos mucho más compatibles con un origen septentrional, como puede desprenderse, por ejemplo, de la constatación de menor pigmentación en las poblaciones de los territorios antiguamente ibéricos.

En efecto «En España el término medio de individuos de piel morena es de 45,7 por 100, siendo las provincias extremas Zamora con un 73 por 100 y Alicante con un 25 por 100 [...] La costa mediterránea y la cantábrica con Navarra son, en cambio, menos abundantes en la proporción de los individuos de tez morena. En cuanto al *color del cabello*, abundan los negros y castaños, siendo más escasos los rubios. El término medio de éstos es de un 14,5 por 100 [...] siendo sus extremos Palencia con un 4 por 100 y Zaragoza con un 30 por 100 [...] La costa medi-

terránea tiene más rubios que la cantábrica, aunque pudiera parecer lo contrario. La mayor abundancia de piel morena y escasez de cabellos rubios se da en la frontera portuguesa, y [...] en Castilla la Vieja y la Mancha; la mayor proporción de cabellos rubios y escasez de piel morena la tienen la costa de Levante, Santander y algunas provincias del Sur» (Bosch, Serra y Del Castillo, 1962, p. 419). De suerte que Comunidad Valenciana, Valle del Ebro, y sobre todo Cataluña, los territorios históricamente ibéricos por antonomasia, presentarían un tipo físico en términos comparativos más *rubio*, es decir, más septentrional que la generalidad del resto de los *hispani*.

El detalle, así, de que los territorios de indudable celticidad o al menos indo-europeidad antigua sean precisamente morenos, apuntaría a su estancia en nuestras tierras muchos milenios antes de la fecha postulada por la teoría tradicional y además resulta significativamente coincidente con lo que encontramos también entre los celtas extrapeninsulares, una vez que en las Islas Británicas donde «abundan más los tipos con tendencia a la tez morena, es en Irlanda y la península de Cornualles» (Bosch, Serra y Del Castillo, 1962, p. 365 s.), es decir, en territorios históricamente célticos, mientras que concretamente «En Irlanda es de notar el distrito de los Montes Mayo, en la parte occidental, en donde se encuentran las tallas más bajas, la braquicefalia y la pigmentación más acentuadas; se trata también de una región de lengua gaélica» (Bosch, Serra y Del Castillo, 1962, p. 365).

No cabe, por último, olvidar otros argumentos extralingüísticos de no menor contundencia, como el palmario hecho de que una cultura agrícola y expansiva, como era esencialmente la ibérica, estaba sobremanera interesada en la adquisición o conquista de territorios de buen clima —*id est*, fundamentalmente meridionales— y de mejor irrigación —*id est*, fundamentalmente hídricos— lo que fácilmente explica[ría] la llamativa cuña de penetración ibérica desde la costa mediterránea y que en época histórica encontramos en tantas cuencas fluviales y notoriamente en el río Ebro.

Estando en mejor condiciones de afrontar los hechos de naturaleza ya técnicamente *histórica*, es decir, hechos con registro escrito, volvamos ahora a ellos. Pues bien, lo primero que cumple afirmar categóricamente es que puede hoy sin duda afirmarse que el ibérico era el componente lingüístico autóctono —quizá [ya] el único, casi sin duda el principal— en época pre- y aún corromana, *ergo* el candidato número uno para ejercer de *substrato* del latín en este territorio.

EL ELEMENTO IDIOSINCRÁSICO FUNDAMENTAL

Por tanto, la lengua ibérica sería, casi sin duda, aquel elemento contiguo al elemento constitutivo fundamental del latín, el elemento idiosincrático fundamental que nos restaba por determinar. Y sobre esto poco hay más que añadir

dada la evidencia de los hechos, una vez que mayoritariamente el latín se asentó en los actuales territorios catalán y valenciano en zonas de exclusivo o muy preferente dominio iberofónico. Así pues, los románicos catalán y valenciano serían primariamente el producto de la mezcla del latín y del ibérico. Sería esta la primera *cocción* de la lengua, quizá no la más importante y no, desde luego, la única —habrá notoria *condimentación* céltica, gálica, hebreaica, gótica, arábica, aragonesa, occitana, castellana, francesa, italiana, inglesa...— pero quizá sí la más idiosincrásica, la más singular, pues, aunque el latín se mezcló con otras muchas tradiciones lingüísticas —arábica, céltica, eslávica, etrusca, germánica, hebreaica, helénica, púnica...— muy probablemente sólo lo hizo con el ibérico en las tierras del Levante español. Muy probablemente, pues, en ningún otro lugar se dio ese *cóctel* latín-ibérico. Por todo ello, si el contacto entre esas ambas lenguas fundamentales debió de constituir la base románica de las hablas románicas de la zona, la pregunta ahora pertinente es ¿podría ser entonces esta, la época de la presencia romana, también la época en la que se generó más o menos embrionariamente lo que después sería el mapa dialectológico de las hablas románicas de la zona?

En cualquier caso y desde luego, nos parece que la *cosa* debe ser anterior a la época de la Reconquista, es decir, a la recuperación, para la Cristianidad, de los territorios ocupados por musulmanes preferentemente arabigoparlantes durante la Edad Media. Ya en 1953 Colón *siue* Colón hizo ver, en efecto, que «seria gairebé inversemblant d'admetre l'assimilació del català a València, només pel sol fet de la reconquesta, si no hi confluïssin ensems altres determinants més categòrics» según recuerda Badia (1981, p. 27), para quien (1981, p. 18) asimismo: «no n'hi ha prou, amb la teoria de la reconquesta, per a explicar la gran diferenciació dialectal de la llengua catalana», una vez que «l'explicació de la diferència dialectal catalana a través de fets de la reconquesta no és acceptable, ni a l'origen [...] ni en l'expansió [...] ni pels resultats tardans» (Badia, 1981, p. 25).

Y casi bastaría aquí apelar al sentido común, pues, en efecto, para explicar la continuidad lingüística catalano-valenciana en clave de Reconquista necesitaríamos toda una serie de requisitos hartamente bizarros: desaparición total del *romance* contiguo en la zona valenciana y paso de toda la población a la arabofonía o eventual empleo, en Castellón o Peñíscola, de un «boirós parlar dels mossàrabs» (Colón, 1993, p. 19) que, contra lo esperable, resultara más parecido al de los mozárabes de Toledo o Córdoba que al de sus vecinos de Tortosa o Tarragona. Y a causa de la escasez y ambigüedad de los datos, la lógica expectativa, la *impresión* es por ahora la única posición *a priori* científicamente razonable o defendible; así Colón (1993, p. 140): «Creuria que la mossarabia de les terres del'est peninsular posseïa un lèxic ben acostat al dels repobladors catalans; això, però, no passa d'una impressió que no puc provar per falta de materials, com tampoc no poden provar el contrari els qui creuen que el "mozàrabe levantino" és idèntic al de Toledo».

Para explicar el mapa dialectológico únicamente «a través de fets de la reconquesta» necesitaríamos también, por ejemplo, una difícilísima conjunción de circunstancias similar a esta: «Restes de la llengua d'aquests nuclis de mossàrabs degueren perviure en l'arab local i així, després de la conquesta, potser van actuar com a substrat del català [...] fent-lo evolucionar cap a formes dialectals similars a les del català occidental» (Nadal y Prats, 1993, p. 47).

300

Necesitaríamos otrosí una *invasión* de leridanos —o de trescientas, exactamente (!), doncellas de extracción leridana en alguna otra tradición (cf. Sanchis, 1980, p. 131; Veny, 1987, p. 25; Casanova, 2004, p. 122)— lo suficientemente predominante sobre *orientales* catalanes como para imponer el catalán occidental; ahora bien, grupo invasivo y hablante de catalán occidental sí, pero que, en llegando a Tortosa, se había puesto de acuerdo, en primer lugar, en afianzarse lingüísticamente sólo en la zona costera para dejar a los *baturros* el secano interior y, en segundo lugar, en diferenciarse con una serie ciertamente significativa de idioglosas para formar lo que en esencia habría de ser el futuro valenciano (siguiendo el elenco de rasgos de Casanova, 2004, p. 135-143): pérdida de [d] intervocálica, general mantenimiento si es que no recuperación de /r/ final o ante /s/, parcial recuperación de /v/, parcial pérdida de /z/, diptongo [wi], articulación no sorda del grupo /bl/, mantenimiento de /tl/, primeras personas en *-e*, segunda persona *eres*, mantenimiento formal del pluscuamperfecto latino de Indicativo, incoativos en *-ix*, empleo de sintagmas como *li la* o bien *com a*, *per a* o *pa*, presencia de la dental ante vocal en la preposición *ad*, empleo de tres grados de epidixis, pérdida de la operatividad del adverbial *hi*, valor —a la hebraica y bíblica— de 'con' para *en*, tendencia —a la hebraica y bíblica y castellana— a marcar con *a* el objeto directo animado, preferencia por el sufijo *-ea*, algunos morfemas propios para diminutivos, algunos hipocorísticos propios para antropónimos y ausencia de artículos en estos, creación de un sufijo en *-o*, elemento velar en la primera persona de presentes, posesivos tipo *meua* y numerales tipo *dèsset* y numerosas peculiaridades léxicas entre otros menos llamativos rasgos. En suma, la explicación del histórico mapa dialectológico de la zona mediante la *re població*n lingüística con la Reconquista debe afrontar el desafío de dar cuenta de tanta cantidad de requisitos y de naturaleza cualitativamente tan compleja que en la práctica resulta apenas verosímil. Con razón para Alinei (2003, p. 403) «L'estrema complessità è una caratteristica strutturale di tutte le tesi sbagliate». Ha llegado, pues, la hora de afrontar la cuestión de si la dialectal «bicefalia del català naixent» (Badia, 1981, p. 97) sería desde poco antes o mucho antes de la Reconquista, de poco antes o mucho antes de aquellas 300 charramplinas mozonas leridanas.

Ciertamente las afinidades fonomorfológicas tan llamativas que a veces encontramos en áreas tan alejadas como benasqués (*así no y ey abres que donguen figues* o *ixa moseta mos a feto riure*; Rohlf, 1984, p. 220 y 222) y valenciano (*ací no hi ha a[r]bres que dñen figues* y *[e]ixa xiqueta mos ha fet riure*) con el adverbio dístico *así* - *ací* o el tan característico —y diríamos: hasta *indoeuropeísimo*— pronombre *mos* de primera persona de plural (cf. armenio *mekh*, eslávico *мы*, latín *-mus*, lituano *mēs...*) o también en infinitivos tipos ‘tener’ *tinre* - *tindre* o ‘venir’ *vinre* - *vindre*, resultan en sede teórica mucho más fácilmente explicables como las típicas conservaciones periféricas —cuales los ‘eje’ o ‘salir’ valenciano *eix* y *eixir* y rosellonés *eix* y *ixer*— que no como aleatorias idénticas corrupciones, no como degeneradas derivas casualmente coincidentes. En fin, no podemos más que estar de acuerdo con Badia y no podemos estar más de acuerdo con Badia (1981, p. 52) en que «la teoria de la reconquesta no serveix per a explicar la divisió dialectal interior de la llengua catalana, atès que aquesta ha de recolzar sobre fets evidentment anteriors». Pero hechos ¿hasta cuándo anteriores? ¿anteriores quizá hasta época ibérica?

A favor de la propuesta de una incidencia ibérica en la base romana para la división dialectal en las hablas vernáculos de la zona estaría, en primer lugar, el indicio de que a la lengua ibérica le corresponde precisamente ese mismo territorio en época histórica, tal como enseguida veremos con más detalle.

SOLAPAMIENTOS GEOGLOTOLÓGICOS

Este asunto de los históricos solapamientos geoglotológicos nada tiene ya de sorprendente, por cuanto prácticamente lo mismo sucede para la mayor parte de las lenguas prerromanas peninsulares y para otras muchas de condición afín en otras partes de Europa. En efecto, uno de los hechos más llamativos acaecidos con el progreso de la filología arqueoibérica ha sido el de poder constatar el alto grado de compatibilidad geográfica entre las antiguas hablas prerromanas, tal como hoy se reconstruyen, y las peninsulares hablas medievales y modernas. Fuera de la evidente continuidad de lo aquitano en el vascuence y geográficamente aún más en el gascón (Gorrochategui, 1984, p. 41 s.), cada vez encontramos mayor número de convergencias entre el galaico-lusitano y el gallego-portugués o entre las hablas hispanocélticas y el castellano u otros dialectos del centro y de la meseta.

No deja, así, tampoco de ser un hecho objetivo muy relevante el regular solapamiento, con excepción de la aún problemática situación balear, de aquellas fronteras de la lengua ibérica con los vernáculos románicos de la zona, de modo que, por cuanto hoy sabemos, vendrían a coincidir a veces casi al quilómetro con la actual distribución de las hablas catalanas y valencianas, donde tanto a la luz de los actuales estudios arqueológicos cuanto, como estamos viendo, filológicos cabe

situar hoy en día el territorio de los iberos históricos, es decir, de la cultura ibérica cristalizada aproximadamente entre los siglos VI y I aC. Consecuencia inevitable de la constatación de tal continuidad geoglitológica es la consideración de que las hablas indígenas pudieron desempeñar cierto papel —alguna vez incluso relevante papel— en la conformación de las respectivas rústicas romanas lenguas.

Por añadir ahora a algunos datos ya mencionados tan sólo otros de nuestra competencia profesional, datos de natura filológica y que abonarían la ubicación del ibérico en los territorios donde hoy se hablan catalán y valenciano, digamos que en favor de esta propuesta está —en aproximadamente bien parejas condiciones culturales— la mucha mayor densidad que la epigrafía en lengua ibérica presenta en esta zona. En efecto, con datos tomados de De Hoz (1998, p. 191), recientes aunque no recentísimos, cumple señalar que habría más de mil setecientas cincuenta inscripciones ibéricas en sentido estricto, de las que por encima de una veintena estarían redactadas en escritura grecoibérica y una treintena en escritura meridional; por lo tanto, más de mil quinientas pertenecerían plenamente a alguna de las variedades de la escritura denominada *levantina*, la cual, a diferencia de las anteriormente citadas y especialmente de la escritura meridional —la única empleada en la antigua *Bætica*— se practicaba aproximadamente en el territorio correspondiente a las actuales comunidades autonómicas de Cataluña y Valencia rebasando —a veces ampliamente— casi siempre dichos territorios. De modo que la zona meridional o sudoriental, la otra gran candidata a ejercer de histórica patria de los iberos, presenta una densidad epigráfica en lengua ibérica muy inferior a la del territorio nordoriental y sin que haya en principio otra causa probable de dicha desproporción que la propiamente lingüística de un desproporcionado número de hablantes en unas y otra zona.

Esta reubicación del territorio verdaderamente iberofónico —y con seguridad al menos *iberográfico*— supone un cambio de perspectiva casi coperniquiano, pues hasta hace sólo unos pocos años se consideraba que la lengua ibérica tenía, como vimos, su —en jerigonza tradicionalista digamos— histórica *patria ancestral* en las zonas más meridionales de España o al menos en zonas mucho más meridionales; y ello por no mencionar la circunstancia de que unos cuantos decenios más atrás la lengua ibérica era incluso reputada por la genérica, la autóctona, original y exclusiva para todo el territorio peninsular. Hoy, en cambio, sabemos que en época histórica —*id est*, grecorromana— la lengua ibérica resulta la genérica, autóctona, original y exclusiva del territorio donde siglos más tarde aparecerán el catalán o el valenciano. Una continuidad además que probablemente no desaparecerá en los siglos sucesivos; ya Fletcher (1960, p. 115) comentaba: «hemos explicado la existencia de los iberos del sudeste francés por un substrato común que uniformó la evolución cultural en las tierras costeras levantinas españolas y meridionales francesas [...] Con esta explicación queda, asimismo, justificada la unidad mone-

tal visigoda [...] el que los visigodos llamaran provincia ibérica al territorio comprendido por el Rosellón, Cataluña y gran parte del territorio valenciano y, finalmente, la unidad lingüística de todos estos territorios».

Pero aún más: no sólo puede afirmarse hoy —y sin más dudas de las científicamente siempre sanas y razonables— que el territorio histórico de los iberos corresponde esencialmente al territorio donde, tras la implantación del latín, emergerán catalán y valenciano, sino que además, como vimos, puede hoy al menos intuirse que la zona nuclear de lo ibérico o, en términos [macro]diacrónicos, el territorio pregregorromano de los iberos correspondería asimismo bien aproximadamente al territorio donde el catalán oriental habrá de emerger siglos más tarde.

LA ZONA NUCLEAR DE LO IBÉRICO

Establecido, pues, sin prácticamente ningún género de dudas que es el ibérico la lengua con la que primariamente convivirá el latín al llegar —y llegar precisamente por aquí— a la Península Ibérica, parafraseando a Badia (1984b, p. 10) podríamos decir que ya «no es trata de saber *quin* substrat actua, sinó *com* aquest es fa sentir», es decir, se trata de ponderar, hasta donde pudiese alcanzarse, el grado o menor o mínimo que de la lengua ibérica pueda haber pervivido en las hablas vernáculas. La pregunta, por tanto, ahora inevitable es, en primer lugar, la de si entre las hablas vernáculas de la zona y lo que podemos reconstruir de la lengua ibérica encontramos isoglosas u otros fenómenos de continuidad, tal como, por ejemplo, ha podido hacerse a veces muy claramente en otros ámbitos románicos, cual es notoriamente el caso del contacto entre el antiguo aquitano o vascónico y el gascón. Así, nadie discute, por ejemplo, que en gascón el paso de *f-* a *h-* (latín *facere* ‘hacer’ > *har*), la epéntesis vocálica para *r-* (latín *rota* ‘rueda’ > *arroda*) o el resultado Ø de *-n-* o aun el paso de *-ll-* a *-r-* (latín *gallina* ‘gallina’ > *garia*) sea atribuible a la singlosia vascónica, una vez que los mismos o afines procesos están documentados en vascuence. Ahora bien, a la hora de determinar qué factores —fonológicos o de natura otra— han podido pasar del ibérico a las hablas románicas de la zona un escollo mayúsculo lo constituye nuestro desconocimiento o inseguro conocimiento de muchas de las características de la lengua ibérica.

En segundo lugar, se impone la pregunta de si, en efecto, las más obvias diferencias dialectales observables en este *continuum* lingüístico puedan de un modo u otro retrotraerse hasta época romana o, más precisamente, ibero-gregorromana. En definitiva, no estamos planteando otra cosa que una revisión de las antiguas propuestas desarrolladas por Sanchis Guarner y Badia i Margarit tocantes a este mismo asunto y que historiográfica y conceptualmente podrían resumirse así en palabras del propio Badia (1984b: 9): «Sanchis Guarner introduí entre nosaltres el paper que havien representat les llengües pre-romanes en la gestació de la

llengua [...] la idea de Sanchis Guarnier era que les diferències dins la llengua catalana eren una conseqüència de les diferents modalitats del mon pre-romà: el català oriental hauria estat determinat per la primitiva Catalunya indoeuropea (o, més exactament, ibèrica indoeuropeïtzada), mentre que el català occidental correspondria a la Catalunya no indoeuropea (bascònica al nord, i ibèrica, o més purament ibèrica, al sud) [...] les distribucions geogràfiques, antigues (món indoeuropeu / món no indoeuropeu) i modernes (oriental/occidental), hi són pràcticament coincidents».

Es evidente que una respuesta afirmativa a esta segunda y más arriesgada pregunta —la de una relación entre los límites lingüísticos prerromanos y los dialectos actuales— comporta una respuesta también afirmativa a la más genérica e inocua pregunta de si cabe encontrar isoglosas entre las hablas vernáculas y el ibérico que estamos reconstruyendo. Pues bien, comencemos por la segunda más difícil pero también más decisiva cuestión de si pueda establecerse alguna vinculación entre lenguas o dialectos prerromanos de carácter, como ahora sabemos, esencialmente ibérico y los actuales dialectos de la zona.

Dentro de la gran división dialectal entre catalán occidental y oriental propuesta ya en 1861 por Manuel Milà i Fontanals (1818-1884; Veny, 1987, p. 20), tópico de manual es el reconocimiento de dos rasgos como supremos caracterizantes en esa clasificación: el tratamiento de las vocales átonas y el resultado de la antigua *e* cerrada latina. Anticipemos que esas dos supremas características del catalán oriental, la diacrónica inestabilidad o al menos la sincrónica mutabilidad tímbrica de las vocales átonas y la tendencia a la [ɛ], podrían haberse dado también en ibérico. Vayamos, pues, con la posible primera isofona entre catalán oriental e ibérico.

LA PRIMERA ISOFONA ENTRE CATALÁN ORIENTAL E IBÉRICO

En lo referente al tratamiento de las vocales átonas cumple en verdad decir que hay suficientes evidencias de variación tímbrica en las vocales ibéricas, al punto de que tamaña variación vocálica (clasificación en Quintanilla, 1998, p. 41-188, esto es ¡147 páginas!) pueda presentarse como uno de sus fenómenos más característicos. Bastará al respecto aducir testimonios cuales las formas pertenecientes a la misma raíz de los *Κοσσετανῶν* de Ptolomeo (*Geogr.*, 2, 6, 17) y la *Cessetania* de Plinio (*Nat.*, 3, 4, 21) o la leyenda monetar CeSE (A.12), la cual con dudas (Untermann, 1975, p. 178) quizá haya que relacionar con otra rezando cose (A.6.07), por no mencionar la *Cissis* liviana (21, 7, 60) o la *Κίσσαν* polibiana (3, 76, 5). No puede, desde luego, decirse que los tratamientos sean totalmente paralelos a las que encontramos con regularidad en el catalán oriental, ni tampoco puede aquí descartarse la posibilidad de que en ibérico, lengua aglutinante, tales variaciones

débanse al menos en parte a razones de armonía vocálica, así un eventualmente armonizado *Indigetes* de los textos clásicos (verbigracia Plin., *Nat.*, 3, 4, 21) frente al epicórico *UNTRICESCEN* (A.6) parece siempre una opción por considerar junto a la de aceptar que el ibérico presentara allí una vocal [y] o [i̯] inicial. Dentro del antiguo panorama lingüístico de nuestra península —y este es un hecho potencialmente también muy significativo— es, en todo caso, la lengua ibérica la que presenta más claras y abundantes *oscilaciones* vocálicas, aunque hoy nos sea difícil precisar la naturaleza, digamos, lingüística de las mismas.

Reconozcamos humildemente que por el momento la interpretación de la variabilidad vocálica ibérica constituye ciertamente un asunto complejo. Ahora bien, imaginemos a su vez qué podría reconstruirse de la *apofonía* vocálica del catalán a partir únicamente del registro escrito. Probablemente nadie podría sospechar la existencia de tan reglados y generales cambios en las vocales átonas ni la variabilidad dialectal de las mismas; con todo, evidentemente, aquellas oscilaciones vocálicas podrían ser en ibérico también, entre otras cosas, indicios de fenómenos apofónicos al menos en el sentido básico del término. Por otra parte, tampoco cabe olvidar que los fenómenos apofónicos se presentan en el catalán oriental con una mayor variación dialectal de la que suele pensarse, y con ello no nos referimos ya a diferencias más conocidas cuales las habidas con y entre las hablas baleáricas sino también a variedades menos extendidas como la del *xipella* con su característico resultado de /i/ para la /e/ final y átona (Veny 1987: 49). En definitiva, el elenco de los diferentes tratamientos de las vocales átonas en todas las hablas catalanas, si en su conjunto tomadas, no conformaría probablemente un contingente de variaciones mucho más regular del que podría establecerse en ibérico a partir de aparentes variaciones cuales *BALCACALTUR* (A.33; Sagunto, Valencia) y *BALCEATIN* (F.11.3; Sagunto, Valencia) en su primer segmento disilábico, *SOSINTACER* (F.2.3; Canet lo Roig, Castellón) y *SOSINTICER* (G.7.2; Mogente, Valencia) y tantas otras.

En ibérico, en todo caso, parece claro que determinados fonemas vocálicos quedan limitados a diversas posiciones, así *-a* y *-u* finales son infrecuentes en ibérico, aunque ambos elementos se dan, aparentemente sin restricción, como final de claros miembros de compuestos, así *ATA-BELS* (A.6), *BENNA-BELS* (CIL, 1, 2, 709) o *ILTU-BELEŠ* (E.8.1) y *LACU-ARCIS* (C.4.1). Además encontramos también manifestaciones *interferencias* entre [o] y [u] (Quintanilla, 1998, p. 109-127) y entre [i] y [e] (*uide* Quintanilla, 1998, p. 99-108), resultando una tendencia a favorecer los tres timbres vocálicos cardinales. Sería necesario una recopilación exhaustiva de todas las [clases de] oscilaciones para después emitir un juicio ponderado que distinga entre los tratamientos estrictamente fonéticos y los eventualmente morfológicos, pues, como advierte Quintanilla (1998, p. 24) la evidente variabilidad vocálica del ibérico «Es una cuestión que no ha sido tratada de forma sistemática ni existe una

descripción de la misma, que permita determinar sus causas y su valoración lingüística». Hasta aquí la posible primera isofona entre catalán oriental e ibérico.

AHORA A POR LA SEGUNDA

Y ahora a per la segunda, pues segundo, en efecto, rasgo de *manual* para el establecimiento de la básica distinción dialectal en el ámbito lingüístico catalán es el tratamiento de la /e[:]/ tónica latina. Mismamente para Badia (1984a, p. 138): «La *e* tancada del llatí vulgar ens proporciona un dels criteris més importants per a la delimitació dels dialectes catalans orientals i dialectes occidentals», pues mientras se mantiene por lo general en los denominados *occidentales*, en los llamados *orientales* tiende, en mayor o menor medida, a abrirse. Es este un aspecto tan céntrico de la dialectología catalana que no extraña que el mismo Badia (1984a, p. 57) haya repetidamente insistido en ello: «Generalment hom considera que el tret diferencial entre català oriental i català occidental és el tractament de *a*, *e* i *o*, *u* àtones [...] però creiem més important encara el tractament de la *e* tancada tònica del llatí vulgar»; idea en la que, por supuesto, han abundado también otros muchos autores, así ya para Sanchis (1980: 39): «El divers tractament de la *ē* llatina [...] pot ser considerat com el tret diferencial bàsic dels dialectes catalans».

Naturalmente, entre el anteriormente citado amplio, amplísimo abanico de variaciones vocálicas, no faltan aquellas que, por tratarse de casos de aparente conmutabilidad entre <A> y <E>, apuntan a la existencia, en el material ibérico, de una [e] bien abierta y susceptible, por tanto, de ser asimilada a la /a/. He aquí un ejemplo malicioso: el segmento BeCoN- «identificado como componente antropónimo en inscripciones todas ellas procedentes de la región valenciana» (Quintanilla, 1998, p. 70), así en —el enmendable— BECONILTUN (F.21.1), BECONCINE (F.20.1) o BECONTECE[(F.20.2), parece corresponderse con el BACONTECEŔ (C.4.1) del *catalán* Castell de Palamós (Gerona), lugar de donde procede también un TICIŔSBALAU (C.4.2) cuyo segmento final coincide con el segmento -BELAU bien documentado en la epigrafía ibérica, así ATINBELAU (C.18.5 Tarragona), LACERBELAU (D.4.1 San Miguel de Sorba, Barcelona) o CULEŠBELAU (F.20.1 Yátova, Valencia). Ya para Quintanilla (1998, p. 72) «el hecho de que las dos inscripciones en las que se constata la forma con *a* procedan de Palamós» hace «probable que se trate de una variante dialectal». Razón, pues, debía de tener Moran (1994: 21) al considerar que para la *extraña* evolución de la /e[:]/ latina hacia la apertura en los dialectos orientales no cabe excluir la posibilidad de influencias extrarrománicas.

Que la lengua ibérica disponía de una característica *e* [muy] abierta parece asimismo claramente sugerido por el determinante hecho de que se eligió el abierto eta <H> y no el épsilon <E> para la vocal de timbre medio palatal cuan-

do la lengua ibérica pasó a notarse en escritura grecoibérica, es decir, en un alfabeto de origen helénico, cuando, en definitiva, la lengua ibérica se escribió en griego. Cuestión distinta es el general uso de épsilon y ómicron, grafemas para la notación de las vocales breves helénicas /e/ y /o/, en las transcripciones al griego, ya que, aunque la cosa pueda sonar a una *petitio principii*, tales transcripciones eran en realidad las esperables, habida cuenta de que muy probablemente el ibérico no distinguía fonemáticamente entre vocales largas y breves, de modo que, como en catalán, las vocales átonas debían de sonar regularmente breves o muy breves. Es aquel al menos el tipo de transcripción que encontramos, por ejemplo, en los bien posibles antropónimos ibéricos de un plomo procedente de Pech Maho ΒΑΣΙΓΓΡΟΣ —pese a De Faria (2007, p. 215) seguimos prefiriendo notar con mayúsculas las fuentes epigráficas— ΕΛΕΡΤΑΣ (De Faria, 2002, p. 134, y 2007, p. 215), ΓΟΛΟ[Ν]ΒΙΥΡ (De Faria, 2007, p. 215) o ΣΕΔΕΥΩΝ, formas donde se emplean regularmente los grafemas para las vocales breves helénicas y donde la única vocal larga registrada —el ómega de ΣΕΔΕΥΩΝ— podría encubrir la posición del acento. No deja, en fin, de resultar significativo que, rastreando la toponimia de las hablas peninsulares, ya hace casi un siglo Menéndez Pidal (1918) propusiera la existencia de unas *ibéricas* vocales abiertas /ε/ y /ο/.

Aprovechemos la ocasión para anticipar aquí nuestra también *abierta* objeción por razones tipológicas al proceso [ə > ε] tan frecuentemente postulado o supuesto en la evolución del vocalismo catalán (Sanchis, 1980, p. 125; Badia, 1984a, p. 61) y que comportaría una tipológicamente muy anómala aparición de [ə] en posición tónica y quizá previa a su emergencia en posición átona.

AÚN HAY MÁS

Pero hay más: siendo tan significativas, no son empero estas las únicas convergencias que, siempre con un prudente factor de hesitación, podrían señalarse a las lenguas habladas con una diferencia, como mucho, de un milenio en un mismo territorio. Para empezar, dada la abundancia de oxítonos en las hablas de la zona, acentualmente habría también una buena afinidad si es que nuestra propuesta de una general oxítonía en ibérico es correcta, propuesta que, una vez que la lengua latina es refractaria al acento en sílaba final, es verificable apenas en algunas transcripciones del griego y además sólo en aquellos casos donde la lengua helénica permite libertad acentual, así en el tipo Ἀναβίς, Ἀσκερρίς, Βακασίς, Σετελσίς y Τηλοβίς (Ptol., *Geogr.*, 2, 6, 71) y los tipos Κοντεστανῶν (Ptol., *Geogr.*, 2, 6, 14) y Κοσσετανῶν (Ptol., *Geogr.*, 2, 6, 17) o bien Ἡδητανοὶ (Ptol., *Geogr.*, 2, 6, 62) y Κοντεστανοὶ (Ptol., *Geogr.*, 2, 6, 61), etcétera.

Aún en el terreno vocálico encontraríamos afinidades en lo relativo a la dip-tongación. De hecho, las hablas de substrato ibérico presentan una menor pro-

pensión a diptongos que las zonas con substrato céltico, siendo así que los diptongos eran en época antigua —y siguen siendo— más abundantes y frecuentes para las zonas de *Hispania* habitadas por los otrora celtas. Curiosa resulta también la coincidencia en la grande preferencia por el diptongo [ew] o [ɛw] entonces —BALCEUNI[(F.13.18), EUŠTIBAICULA (A.9), SICEUNIN (F.11.6)...— y ahora —*meu, peu, seu...*— en el mismo territorio; un diptongo [ew], en cambio, que falta en la zona celtibérica, de modo general en latín y, salvo en formas no latinas, en español-castellano. Aparentemente de alguna significación debe también de ser el hecho de que allí donde las catalanas se apartan de las contiguas hablas castellanas —diptongos, admisión, como veremos, de grupos consonánticos implosivos, palatalizaciones...— lo hacen en similar medida a cómo el ibérico se aparta de su vecino celtibérico, el habla hispanocéltica mejor conocida.

Todavía en lo fonológico también hemos planteado nosotros en otro lugar la existencia en ibérico de un contraste entre continuas como /n/, /r/, /s/ y /l/ o más bien, a la catalana, /ɫ/, y sus correspondientes palatalizadas /ɲ/, /ʀ/, /ʃ/ y /ʎ/; y planteado también que la palatalización sería un fenómeno común en la Península Ibérica, como lo es en tantas partes del mundo, aunque no en la Europa central y no en latín, desde luego. Así pues, en ibérico habría habido, por ejemplo, dos sibilantes, posiblemente /s/ y /ʃ/, de suerte que la <š> de ŠAITABI (A.35) debía de presentar ya el mismo fonema inicial que actualmente encontramos en el vernáculo *Xàtiva*. Faltaba, sin embargo, /ʃ/ en latín, por lo que era bien esperable una adaptación, casi la única posible en latín para un *[ʃajtabí], como *Sætābis* para el topónimo ibérico. Como índice de la presencia de palatalizaciones al menos para las sibilantes ibéricas resulta asimismo muy sugerente la hipótesis de Velaza (1991, p. 116) de equiparar <is> y <š>, en razón de posibles variantes cuales las secuencias IBEIS- e IBERŠ-, así en IBEISUŘ (B.7.35) y aun soŘIBERS (F.21.1) frente a IBEŠOR (B.1.25), lo que comportaría un banal proceso asimilatorio [vis > viř > vř].

HASTA EN EL DETALLE ORTOGRÁFICO

El proceso asimilatorio [vis > viř > vř] recuerda, hasta en el detalle ortográfico, a similares hechos vernáculos (*lege infra*). Nótese que decimos *secuencias*, no *segmentos* por lo que la objeción de De Faria (2002, p. 132), quien segmenta IBEŠOR, no es aquí determinante, decisiva o definitiva.

Asimismo la existencia histórica de dos laterales contrastantes en el grado de palatalización es común al ámbito hispánico, sin embargo, mientras que no encontramos evidencia de dos laterales en el contiguo mundo hispanocéltico, en ibérico, en cambio, es bien probable la existencia de dos laterales, quizá opuestas también por el grado de palatalización. Debe asimismo destacarse, especialmente frente al castellano, el distinto rendimiento de la oposición de palatalización, una

vez que en las hablas de substrato ibérico la oposición se mantiene, como es sabido, en posición final —así en el par *vall* y *val* o en *donzell* frente a los españoles *doncella* pero *doncel*—, mientras que casi llega a la total neutralización en inicial absoluto, ya que, salvo en formas clíticas cuales *la[s]*, *le[s]*, *li* o *lo*, la única lateral permitida en inicial para formas antiguas o *patrimoniales* es la palatal (así *llana*, *llibre* o *lluna*) una asimetría, por lo demás, muy congruente con la tendencia ibérica a un mayor contraste en implosión, especialmente en implosión final, y además allí a un mayor cierre a la *vascuence* (cf. el tipo *gorputz* desde el latín *corpus* ‘cuerpo’; *lege infra*).

La probable presencia del rasgo fonológico de la palatalización consonántica en ibérico acaso ayude a explicar además algunos fenómenos de las hablas románicas vernáculas. Así una eventual mayor propensión ibérica a la palatalización en la zona de posterior emergencia del catalán oriental explicaría la tendencia a una [ɛ] preventiva en este ámbito lingüístico, pues es sabido que, cuanto más abierta, menos tenderá una vocal media a palatalizar su entorno, especialmente su entorno explosivo. En todo caso y, desde luego, siempre muy hipotéticamente un testimonio de la relación entre palatalización consonántica y [ɛ] pudiera ser el curioso doblete de los *Lacetani* —pueblo sito más al interior y entre medias de lo que hoy son las hablas orientales y occidentales— y sus vecinos —ya en la costa y en pleno territorio actualmente de dialecto oriental— los *Læetani*, pues tal es la forma que se lee en *superclásicos* cuales, por ejemplo, Livio (21, 7, 60: *Læetanis*) o Plinio (*Nat.*, 25, 6, 17: *Læetania*) si bien al menos la adaptación *layetanos* —y no la de ahí académicamente esperable *leetanos*— estaría justificada por el LAIEŠCEN (A.13) de las monedas ibéricas y los Λαιητανῶν de Ptolomeo (*Geogr.*, 2, 6, 18 y 72), siendo por lo demás la secuencia latina <æ> la regular adaptación para foráneos diptongos [aj].

En fin, un paso de *Lacetani* a *Læetanis* sería quizá comparable a los cambios del tipo latín *uicīnu* y catalán *veí* ‘vecino’ y a la caída de -s- o -k- intervocálica que encontramos en algunos dialectos de este ámbito lingüístico, así en *camia* o *roegar* para *camisa* y *rosegar* (Veny, 1987, p. 89). Quizá por confusión gráfica —de hecho, ningún autor antiguo mencionaría a lacetanos y jacetanos a un tiempo (García, 2005, p. 253)— o por presentarse con otro tipo, por cierto, de palatalización para la lateral inicial —es decir, disfrazando un cambio *yeísta* [ɣ > j]— y no para la velar interior, es posible que también el etnónimo de los *Iac[c]etani*, en Huesca, contenga la misma etimología. En cambio, en el leridano o catalán occidental y sobre todo en valenciano hay menor tolerancia a algunos fonemas palatalizados como, por ejemplo, a la fricativa /ʃ/ en inicial, pues «quant a la pronunciació de la x, cal dir que, en posició inicial (o interior, després de consonant), en català oriental és fricativa (x de *xeis*), i en català occidental és africada (tx), mentre que, en posició intervocàlica, en català oriental té el so de x simple, i en occidental s’hi

anteposa una *i*» (Badia, 1981, p. 10). Ciertamente y con intención de mantener una /ʃ/ inicial muchos valencianos prefieren [aún] decir *Ixátiva* (cf. también los *Eixamèn* o *Eiximenis* como probables equivalencias de los antiguos *Ximeno* y *Ximénez* con /ʃ/).

Aunque el tratamiento [mb > b] se da también en otras hablas de España (así del latín *palumba* un español *paloma*), no se da en todas (gallego *pomba* o leonés *palumba*) y resulta mucho más frecuente y característico de la zona con seguro substrato de lengua ibérica (catalán *coloma*) o de lenguas de substrato afín (gascón *paloumo* frente a languedociano *paloumbo*; Guiter, 1984, p. 206). Desde luego, en ibérico, con muy pocas dudas, debió de producirse análogo tratamiento *[nb > (mb) > b], así, entre otros muy posibles ejemplos de este tratamiento (*uide* Quintanilla 1998: 196), notemos que de la composición de lexemas o raíces, por lo demás bien identificados, cuales *ATIN-BELS resulta un *ADIMELS* (CIL, 1₂, 709) o de *ORTIN-BELEŠ un *ORDVMELES* (CIL, 1₂, 709). Tal tratamiento [(nb) > mb > m] es congruente además con la bien documentada adaptación de la /m/ foránea como /b/, proceso del que hay buenas pruebas en ibérico, así los gállicos *LATVMARVS* y *OXIOMARVS* devienen respectivamente en ibérico *LATUBARE* (B.1.364) y *OŠIOBARE* (B.1.59).

ARAGONESES, CATALANES Y VALENCIANOS

Por otra parte, la vacilación entre /m/ y /b/, aunque extendida hoy por casi toda la Península, es sobre todo característica de la zona oriental, *id est* ibérica (verbigracia el *berenar* de aragoneses, catalanes y valencianos), zona, pues, desde donde pudo propagarse. Que el fenómeno pueda muy bien deberse al substrato anindoeuropeo —ibérico y vascónico— parece dejarse comodamente apuntalar en la isofona, para ambas tradiciones lingüísticas, de considerar [m] y [b] alofonas de un mismo fonema. En efecto, el paso [mb > m(m)] aparece compartido desde antiguo por el vascuence, a juzgar por correspondencias cual *seme* ‘hijo’ con el bien documentado lexema aquitano *SEMBE-* (Gorrochategui, 1984, p. 259).

Incluso el tan caraterístico paso [nd > (nn) > n] (latín *mandare* > *manar* ‘mandar’) sería al menos congruente con este proceso, tratándose en esencia del mismo fenómeno: [asimilación y] desaparición de la segunda oclusiva sonora tras nasal homorgánica. Igualmente hay indicios de aquel tratamiento en el ámbito aquitano, a veces tan afín al ibérico, pues «se atestiguan en los epígrafes aquitanos un par de casos de asimilación -nd- > -nn- de tipo más bien gascón que vasco: *Annereni*, *Annossus*» (Gorrochategui, 1993, p. 620); sin embargo, el proceso en cuestión no está documentado en ibérico, donde contamos con buenos y suficientes ejemplos con -nd- (Quintanilla, 1998, p. 200), en concreto escripciones

grecoibérica cuales -*ANDINGORS-* (G.13.1), *ANDINUE* (G.13.1), *ASGANDIS* (G.1.1) o *TEBIND* (G.1.1), aparte de los conocidos *Indibilis* (Liu., 22, 21) o *Indigetes* (Plin., Nat., 3, 21).

Muy relevante también parece la mayor presencia de grupos consonánticos implosivos en las actuales hablas de la zona (así *arts*, *cinq*, *punts*, *verts...*), fenómeno que en parámetro tipológico cabe calificar de ciertamente incomún, pero que presenta innegable similitud con la tolerancia ibérica —y vascónica— a grupos consonánticos implosivos sobre todo implosivos finales, así en *ANTALSCAŘ* (C.18.5), *BAŠK* (G.1.1), *GURŠ* (G.1.1), *IUNSTIŘ* (pássim), *ŠALIRG* (G.1.1) o *TEBIND* (G.1.1), tolerancia aquí tanto más conspicua dada la, en cambio, renuencia ibérica a grupos consonánticos explosivos, de modo que ni siquiera las *tolerables* secuencias de *muta cum liquida* —tan indoeuropeas ellas— resultaban admisibles en ibérico, lengua *forzada*, pues, a adaptar, por ejemplo, un latino *Flaccus* como probablemente *BILACE* (K.5.8).

En el capítulo morfológico, dado nuestro descomunal desconocimiento de la función de los, por otra parte, bien indentificables morfemas ibéricos, apenas podrían señalarse algunas afinidades. Así, por ejemplo, el grado de reguladísima aglutinación que presentan como complementos del verbo los pronombres personales en las diversas hablas peninsulares y aun más en las del Levante español —donde, como en gascón, pueden incluso presentarse asilábicamente (tipo catalán *crida'ns*, *porta'l* etc.)— es perfectamente congruente con el elevado grado de aglutinación tanto del ibérico cuanto de los históricos dialectos del vascuence.

En lo morfológico, mencionemos también la adaptación ibérica para nombres latinos del tipo *Cornelius*, *Lucius* o *Tiberius* como *CORNELI* (C.1.1), *LUCI* (A.6-11) o *TIBERI* (A.6-17), pues no deja de llamar la atención el prácticamente idéntico tratamiento encontrable en las actuales hablas de la zona con sus respectivos *Corne-li*, *Lluci* o *Tiberi*. También el adaptar un celtibérico *LICINOS* (K.1.3) como *LICINE* (K.28.1) o los citados gálicos *LATVMARVS* y *OXIOMARVS* como *LATUBARE* (B.1.364) y *OŠIOBARE* (B.1.59) presentaría alguna similitud con adaptaciones del tipo *Francesco* como *Francesc*, *Marcus* como *Marc*, *Petrus* como *Pere* y afines.

Alguna isomorfa cabría también señalar entre la antroponimia ibérica —esta comparativamente muy bien conocida— y la vernácula. Resulta que el antropónimo ibérico más común consiste en un compuesto bimembre y con ambos miembros disilábicos, así *ABARTICER* (B.7.37), *ABAREŠCER* (F.13.1), *AIUNESCER* (E.1.308), *AIUNIBAIŠEŘ* (F.11.1) etc. (seleccionado elenco en Rodríguez 2000: 8), lo que evidentemente evoca composicionalmente nuestros *Michavila*, *Vilallonga*, *Vilanova*, *Vilaplana* y demás o aún los *Capdevila*, *Soldevila* o *Vilademunt*, de modo que en lo semántico y lo morfología resultan prácticamente equivalentes apellidos cuales los *Casademunt* y *Etxegoien*, los *Casanova* y *Echebarria*, *Chávarri* y *Xavier* o los *Penyarroja* y *Aitzcorri*, como también vendrían a significar lo mismo *Vilanova*

y *Uribarri*... y quizá *Iliberri*, de modo, por tanto, que aquellos *Michavila*, *Vilallonga*, *Vilanova*, *Vilaplana*... serían en principio bien comparables a los también numerosos antropónimos ibéricos con el segmento -ILTI- ‘villa - ciudad’ y entre los cuales estén muy probablemente formas cuales *AIUNILTIR* (D.8.1), *BASTESILTIR* (F.13.24), *BECONILTIR* (F.13.17), *ILTIRARCEŔ* (A.6.15), *ILTIRBICIS* (F.5.1) y bastantes otros. Además, si para la secuencia léxica reconocible en el topónimo *Iliberri* (Plin., *Nat.*, 3, 4, 10) se admite el análisis clásico de *Ili-berris* como ‘ciudad-nueva’ por analogía con el aquitano —cf. *ILVMBERI* (CIL, 13, 42), *ILVRBERRIXO* (CIL, 13, 23)— y el vascuence, entonces el ibérico presentaría un orden sustantivo - adjetivo, por lo que *Iliberri* y *Vilanova* serían, fuera del *ropaje* latino del segundo, perfectamente homologables.

Es decir, al margen de la afinidad en su composición morfológica, un buen número de apellidos vernáculos podían conformarse como meros calcos. Aquí y, como veremos, en análogos casos la victoria lingüística del latín fue, por tanto y en cierta manera, una victoria pírrica, una victoria en la forma que no en el contenido, victoria en cierta manera tramposa, amañada y a la que cabría casi cantarrearle aquello de «¡Así! ¡Así! ¡Así gana el latín!».

ASÍ GANA EL LATÍN

Pero este seguramente no es de ninguna manera un hecho excepcional en los fenómenos de mestizaje, absorción y sobreimposición de una lengua. Hoy sabemos que la perduración e inercia de estadios lingüísticos anteriores son mucho más vivarachos de lo que se había tradicionalmente pensado, siendo, en consecuencia, la *extinción* absoluta de lenguas un hecho verdaderamente excepcional. En fin, reconozcamos otra vez con Badia (1984b, p. 14) que «el contacte lingüístic pot durar força més d'allò que solem atribuir a les etapes de bilingüisme [...] Pot allargar-se molt i molt»; con razón ciertamente el mismo Badia (1981, p. 130) podía hablar, para nuestro ámbito, del «letàrgic substrat pre-romà», un largo letargo que explicaría, por ejemplo, que en las obras de San Paciano, obispo de Barcelona allá por el s. iv, ya aparezcan rasgos que luego resultarán prácticamente exclusivos del catalán: *exempla replicemus* como si ‘repleguem exemples’ y *si placet* con el sentido ‘si [us] plau’; del mismo autor se conserva también la mención a un título *Ceruulus* que asimismo inmediatamente evoca el catalán *cérvol* (Morán, 1994, p. 17, nota 16). Igualmente encontramos, por ejemplo, en un grafito de Fontcalent (Alicante) del s. vi o quizá algo antes un *APVT CHRISTVM* —esta última forma notada por el crismón— con un *aput* casi con el valor del superclásico *ab*, procedente, según la mayoría de estudiosos, del *apud* latino y que tan singular y casi exclusivo desarrollo encontró en las hablas vernáculos de la zona.

Puesto que en otro lugar hemos defendido que en los fenómenos de singlosia y específicamente en los de absorción de una lengua son muy frecuentes los tres fenómenos básicos —fundamentalmente léxicos y semánticos— de calco, copia y caricatura, al adentrarnos ahora en el imbricado terreno del léxico y la semántica, tal triple clasificación, nos parece, puede resultarnos organizativamente útil.

En lo concerniente a los calcos —en el trasvase de una lengua a otra un fenómeno mucho más frecuente de lo tradicionalmente supuesto— hay que contentarse por ahora metodológicamente con el rastreo de aquellos elementos en lo semántico no latinos y que encontremos en las hablas de la zona sin que evidentemente respondan a un uso latino o de otra lengua conocida. Ya hicimos alusión al posible calco de antropónimos ibéricos para determinados y muy característicos apellidos vernáculos. Además, el empleo del antiguo *podium* latino o ‘pedestal - podio - balcón’ con el valor de ‘cerro’ (habitualmente con alguna edificación), tal como encontramos en nuestras hablas con *puig* o en ámbito aragonés con *poyo*, podría tratarse de un calco de una lengua —ibérica, como primera opción— de substrato, al igual que la derivada metáfora *pujar* para ‘subir’.

LOS TRES POYONES

Ya en otro lugar hemos propuesto que la misma entidad anindoeuropea que conforma la base lingüística tanto del aquitano cuanto del ibérico se habría dado también en la zona cantábrica, materializándose en torno a los históricos ástures; pues bien, la existencia de igual metáfora en este ámbito, tricontundemente ilustrada por el topónimo de Los Tres Poyones junto al sustantivo *pueyo* y el correspondiente verbo *empoyar* (Sordo, 2005, p. 395), sería uno de los muchos indicios a favor de la hipótesis de un grupo lingüístico anindoeuropeo cántabro-pirenaico. La misma metáfora con *podium* se reencuentra también en área ligúrica (*pözu*, *pözün*; Olivieri 2003, p. 169), otra de las zonas con llamativas isoglosas con el mundo lingüístico de la Península Ibérica, y aún en corso (*poglin*), occitano (*puech*) y, como es sabido, francés (*puy*).

Naturalmente, muchos de los potenciales casos de calcos podrían deberse a desarrollos regionales estrictamente latinos, pero, naturalmente también, podrían asimismo deberse, en la hipótesis más económica, a calcos de las lenguas de substrato y es menester, por tanto, consensuar los requisitos metodológicos que puedan hacerse decantar por una u otra posibilidad. En ese sentido otra vez los criterios de densidad y compactibilidad de una isoglosa pueden resultar muy significativos. En todo caso, la lección que hoy puede extraerse de todos estos y análogos casos es la de que en algunos aspectos la *cosa* podría ser mucho más antigua —y menos latina— de lo que tradicionalmente se venía creyendo. Como recientemente ha señalado Alieni (2006: 169): «la linguistica storica dovrà abituarsi

all'idea che il fenomeno linguistico è molto più antico di quanto si sia pensato finora, e che i nostri dialetti sono molto più le vestigia di sviluppi preistorici che non medievali».

Igualmente el empleo de las metáforas con 'monte' y 'valle' en *damunt* y *davall* para indicar 'arriba' y 'abajo' no se explica desde el latín y, aunque podría asimismo tener una [con] causa tipológica —la metáfora se da también, por ejemplo, en lenguas eslavicas— tampoco cabe excluir que la metáfora represente un calco desde una lengua de substrato, siendo, otra vez, en este caso la ibérica la primera opción. Así también en su día para el topónimo *Vic[h]* afirmaba Álvarez (1955, p. 849) que «el nombre latino de *vicus* (base del actual *Vich*) fue impuesto en el uso vulgar durante la romanización, por coincidir en su significado con el nombre indígena *Ausa*, explicado por el vascuence *auzo/hauzo*», forma que viene a significar ('barrio') prácticamente lo mismo que *uicus* 'aldea - barrio'. Además, el lexema ibérico se habría conservado en el comarcal topónimo *Osona*, lo que, amén de introducirnos en el capítulo de las copias —¡que nunca *préstamos!*— nos alerta de que la cirionimia —es decir, los nombre propios— dadas sus cualidades, suele conformar el principal receptáculo de copias. Nótese también que, aceptado algún grado de afinidad entre ibérico y antiguo aquitano y en tanto no aparezca alguna buena inscripción bilingüe, es la confrontación con el léxico del vascuence uno de los pocos caminos abiertos, junto al de la tipología general, para explorar significados antiguos en ibérico.

En el capítulo de las copias, en efecto, suelen ser mucho más frecuentes las pervivencias de lenguas absorbidas, las *diaglosias*, en ciriónimos —fundamentalmente topónimos y antropónimos— que en cenónimos o voces comunes. Si comparamos, por ejemplo, los lexemas guanches pervividos en ciriónimos con los en cenónimos, hablaríamos de una proporción entre millares (*TabanESCO, Taburiente, Tacaresco, Tacoronte, Taganana, Taguasinte, Tajaniscaba, Tajase, Tamaduste, Tamuica, Tanajara, Tanganasoga...* por citar sólo formas comenzando con /ta/) y centenares (*tafeña, tajorase, tamarco, teberite, tejuete, tofio...* por citar sólo formas comenzando con /t/).

En cuanto a los topónimos, con los inevitables reajustes fonomorfológicos, las lenguas suelen conservar un gran número de voces sobre todo en corónimos o nombres de localidades e hidrónimos. Citemos, en primer lugar, la aludida base **ilir-* o *ilur[c]-* 'villa - localidad', una de los poquísimos lexemas para los que podemos proponer un significado bastante seguro (*uide* Silgo, 1998-1999; Pérez, 2001) y que se habría conservado en muchos topónimos del Levante hispánico: *Lérida, Liria*, quizá *Lora, Lorca* o probablemente *Olerda* y *Olérdola* con híbrido diminutivo latino —cf. sobre Ἰλλίπα una Ἰλλίπουλα (Ptol., *Geogr.*, 2, 4, 10) o sobre Σαιταβίς una Σαιταβίκουλα (Ptol., *Geogr.*, 2, 6, 61). En cuanto a hidrónimos, digamos que en otro lugar hemos propuesto para el ibérico una base

*sik[ur]- que informaría un concepto por ahora sólo genéricamente definible como ‘río’, de modo que potamónimos peninsulares cuales *Sec*, *Seco*, *Segre*, *Segura*, *Suc[h]* y *Júcar* o *Xúquer* o bien los occitanos *Sigean* y *Siagne* podrían muy bien tener la dicha procedencia. Galmés (2000, p. 57 s.) atribuye un significado ‘corriente de agua’ a similar raíz (*sik-, *sek-) asignándole un origen ligúrico e incluyendo entre sus derivados en España a los potamónimos —o topónimos— *Segura*, río *Sequillo* de Castilla la Vieja, arroyo *Siguena* y *Sigüña* (Asturias), *Rio-seco* (Valladolid), siendo este el único curso fluvial de la comarca que no se seca; y en Francia el significativo [Arriu] *Sec* en Gascuña, *Segogne* (Cher), *Segre* (Main-et-Loire), *Segrie* (Barthe), *Segrie Fontaine* (Orne) y *La Seine* o antiguo *Sequana*. En antroponimia tampoco son de descartar, junto a los posibles calcos antes mencionados, copias directas. Así, desde luego, apellidos como *Ortí[n]* son en principio homofónicos con el frecuente componente antroponímico ibérico OR-TIN y tanto el documentado *IBARRA* de una estela latina de Cáceres cuanto el ibérico]IBARA (F.13.20) parecen relacionados con el moderno *Ibarra*. Para nombres comunes o cenónimos bastarían aún, con la salvedad de la necesidad de establecer la a veces complicada distinción entre formas ibéricas y vascónicas e incluso célticas, los ejemplos aportados en su día por Badia (1984a, p. 22): *carrasca*, *gavarra*, *esquerre*...

Por último, dada la natural —con perdón de tanto estructuralista de consejo de redacción— naturalísima tendencia de los hablantes a motivar las voces, muchas formas ibéricas habrían pervivido pero *disfrazadas* de, por lo general, absurdas, bufas o cómicas caricaturas. Así, por ejemplo, tras la variante toponímica de *Llorona* para *Llerona* (Gerona) por obvia asociación con *llorar* no debe etimológicamente esconder otra cosa haber que la citada comunísima base ibérica *ilur[on]-. Así también si no todos, sí muchos de los ríos *Sec* o *Seco* que se encuentran en antigua zona iberofónica, deberían originalmente su forma a la citada ibérica raíz de base *sik-.

ELOGIO DEL CORRECTO ERROR

Volviendo ahora a las hipótesis substratísticas preconizadas por Sanchis y Badia, concluiremos con un elogio del error, el elogio del correcto error, pues no nos cabe duda de que —acertado error o erróneo acierto— el planteamiento lingüístico del asunto —la influencia del substrato en esa «naciente bicefalia» dialectal— era correcto, e incorrecta la impostación histórica-arqueológica del problema —la menor iberización en la zona del catalán oriental— de suerte que el *clásico* postulado de que «el català oriental hauria estat determinat pels pobles indoeuropeus [...] mentre que el català occidental ho hauria estat tant pels pobles ibèrics com pels pobles basònics» (Badia, 1981, p. 36), era, si matizamos lo de «vascónicos», exacta-

mente eso ¡pero al revés! Por tanto, Sanchis y Badia —Margarit y Guarnier— podrían, nos parece, haber tenido razón en el planteamiento, pero no —y por razones ajenas a su responsabilidad— en el desarrollo del planteamiento. Así que cuando Sanchis (1980, p. 75) escribía aquello de «crec, amb Badia i Margarit, que sempre serà factible la distinció entre una Catalunya predominantment ibèrica o una altra de predominantment indoeuropea» y Badia (1984*b*, p. 13) escribía eso de «penso que el llatí pogué rebre l'acció d'un ferment que, en algunes zones de l'ibèric, no tindrien altra explicació que provenir d'una vella influència dels parlars indoeuropeus», sólo podríamos decir con los datos hoy disponibles que ambos los asertos serían totalmente correctos, aunque específicamente ahora habría que matizar que, inversamente, la influencia indoeuropea se daría en la zona no correspondiente al catalán oriental, es decir, en la zona no nuclear ibérica, asunto que comenzó a quedar de manifiesto ya con Tarradell (1962, p. 261): «Els ilergets, per exemple, que foren considerats com dels més “purs” entre els ibers, cada vegada se'ns mostren, segons les noves excavacions, com un poble d'arrel profundament indoeuropeïtzada amb una lleu i tardana capa de civilització ibèrica des del segle v». El asunto quedaba también más claro desde la perspectiva lingüística si se atendía no a quiméricos e indoeuropeizadores soroptaptos, sino a la evidencia real de la fuerte presencia ibérica en la *ante litteram* Cataluña vieja. La paradoja fuera ya vista por Moran (1994, p. 15) al preguntar: «¿com es pot atribuir una major influència “ibèrica” en les parles occidentals, si precisament la influència ibèrica major és a la costa?».

Antes que en una casi mecánica equivalencia entre, digamos, catalán oriental y zona nuclear ibérica y entre la zona de expansión ibérica y el catalán occidental, más bien nos inclinamos a pensar en una más flexible equivalencia entre una zona de mayor y más antigua iberización, la cual se habría dejado sentir en el catalán oriental, y otra menos iberizada y consecuentemente más indoeuropeizada, la cual se habría dejado sentir en las otras hablas y dialectos. Factores otros como los postulados por Badia (1981), cuales grado y modalidad de romanización o incidencia de arabismos son también y serán siempre dignos de ponderar. Ya Bastardas (1995, p. 43): «Parlar de l'origen i de la formació de la llengua catalana vol dir parlar d'una sèrie llarga de qüestions de naturalesa molt diversa i referents a etapes històriques molt allunyades les unes de les altres», ya que en concreto «Acceptar el caràcter constituent dels diferents dialectes del català permet, i potser exigeix, de cercar-ne una explicació en èpoques molt més remotes del que fins ara s'acostumava» (Nadal y Prats, 1993, p. 42). En todo caso, la continuidad o, si se quiere, uniformidad —que no unidad— lingüística de los vernáculos *parlars* vuelven hoy a encontrar, nos parece, un mejor acomodo geográfico desde la hipótesis del substrato ibérico que desde la alambicada hipótesis —con o sin doncelleces— repoblacionista medieval.

BIBLIOGRAFÍA CITADA

- ALINEI, Mario. *Origini delle lingue d'Europa*. Vol. II: *Continuità dal Mesolitico all'età del Ferro nelle principali aree etnolinguistiche*. Bolonia: Il Mulino, 2000.
- *Etrusco: una forma arcaica di ungherese*, Bolonia: Il Mulino, 2003.
- «Le conseguenze per la linguistica corsa delle nuove teorie sulle origini indo-europee». *Rivista Italiana di Dialettologia*, 30 (2006), p. 139-171.
- ALMAGRO-GORBEA, Martín. «Los Campos de Urnas en la Meseta». *Zephyrus*, 39-40 (1986-1987), p. 31-47.
- «Los celtas en la Península Ibérica». A: GARCÍA CASTRO, J. A. [dir.]. *Los celtas en la Península Ibérica*. Madrid: Zugarto, 1991, p. 12-17.
- ÁLVAREZ DELGADO, Juan. «El sustrato en el topónimo Vich: traducción del iberovasco *auzo*: *ausa* en el lat. *vicus*». A: BADIA, A. M.; GRIERA, A.; UDINA, F. [ed.]. *VII Congreso Internacional de Lingüística románica*. Vol. II. Barcelona: Fidel Rodríguez, 1955, p. 849-853.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. *La formació de la llengua catalana*. 2a ed. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981.
- *Gramàtica històrica catalana*. 2a ed. València: Tres i Quatre, 1984a.
- «L'acció del substrat i la formació de la llengua catalana». A: *Estudis en memòria del professor Manuel Sanchis Guarner: Estudis de llengua i literatura catalanes*. Vol. I. Valencia: Universitat de València, 1984b, p. 9-15.
- BASTARDAS, Joan. *La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona: Curial, 1995.
- BENOZZO, Francesco. «Celtoromanica: cinque note morfosintattiche». *Quaderni di Filologia romanza*, 15 (2001), p. 369-77.
- BOSCH GIMPERA, Pedro; SERRA-RÀFOLS, José de C.; CASTILLO YURRITA, Alberto del. «Los pueblos de Europa». A: BOSCH GIMPERA, P. [dir.]. *Las razas humanas*. Vol. II. 5a ed. Barcelona: Instituto Gallach, 1962, p. 310-449.
- CASANOVA, Emili. «La situación lingüística en la Comunidad Valenciana: el valenciano, caracterización y justificación». A: RIDRUEJO, E. [coord.]. *Las otras lenguas de España*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 2004, p. 117-163.
- COLÓN, Germà. «El valenciano». A: BADIA, A. M.; GRIERA, A.; UDINA, F. [ed.]. *VII Congreso Internacional de Lingüística románica*. Vol. I. Barcelona: Fidel Rodríguez, 1955, p. 137-149.
- *El lèxic català dins la Romània*. Valencia: Universitat de València, 1993.
- COROMINES, Joan. «Les Plombs Sorothaptiques d'Arles». *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 91, núm. 1-2 (1975), p. 1-54.
- «Elementos prelatinos en las lenguas romances hispánicas». *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1976a, p. 87-164.

- COROMINES, Joan. «Acerca de algunas inscripciones del Noroeste». A: *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1976b, p. 363-385.
- DINI, Pietro U. «Preliminari di metodo e prospettive di ricerca sul sostrato preromano (sorotaptico) nel lessico catalano». *Studi e Saggi Linguistici*, 38 (2000), p. 7-50.
- «Sobre l'element bàltic en el *Diccionari (DECat.)* de Joan Coromines: idees per a una investigació». A: CASANOVA, E.; TERRADO, X. [ed.]. *Studia in honorem Joan Coromines, centesimi anni post eum natum gratia, a sodalibus et discipulis oblata*. Lérida: Pagès, 2007a, p. 93-109.
- «En marge a les correspondències sorotàptic $\approx$ bàltic segons Joan Coromines: Ploms d'Arles <axonias>, cat. *barana*». A: CASANOVA, E.; TERRADO, X. [ed.]. *Studia in honorem Joan Coromines, centesimi anni post eum natum gratia, a sodalibus et discipulis oblata*. Lérida: Pagès, 2007b, p. 357-364.
- FARIA, António Marques de. «Crónica de onomástica paleo-hispànica (3)». *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 5, núm. 1 (2002), p. 121-146.
- «Crónica de onomástica paleo-hispànica (12)». *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 10, núm. 1 (2007), p. 209-238.
- FERRER I JANÉ, Joan. «Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives sordes i sonores». *Palæohispanica*, 5 (2005), p. 957-982.
- FLETCHER VALLS, Domingo. *Problemas de la cultura ibérica*. Valencia: Servicio de Investigación Prehistórica, 1960.
- GALMÉS DE FUENTES, Álvaro. *Los topónimos: sus blasones y trofeos (la toponimia mítica)*. Madrid: Real Academia de la Historia, 2000.
- GARCÍA ALONSO, Juan Luis. «Indoeuropeos en el nordeste». *Palæohispanica*, 5 (2005), p. 235-258.
- GARCÍA-BELLIDO, María Paz; RIPOLLÈS, Pere Pau. «La moneda ibérica: prestigio y espacio económico de los iberos». A: *Los iberos: Príncipes de Occidente*. Barcelona: Fundación La Caixa, 1998, p. 204-215.
- GORROCHATEGUI, Joaquín. *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: Universidad del País Vasco, 1984.
- «La onomástica aquitana y su relación con la ibérica». A: UNTERMANN, J.; VILLAR, F. [ed.]. *Lengua y cultura en la Hispania prerromana: Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1993, p. 609-634.
- «Los Pirineos entre Galia e Hispania: las lenguas». *Veleia*, 12 (1995), p. 181-234.
- GUITER, Enrique. «En torno al Aragón histórico: El substrato cántabro-pirenaico». *Archivo de Filología Aragonesa*, 34-35 (1984), p. 203-214.
- HOZ, Javier de. «La lengua y la escritura ibéricas, y las lenguas de los iberos». A: UNTERMANN, J.; VILLAR, F. [ed.]. *Lengua y cultura en la Hispania prerromana:*

- Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1993, p. 635-663.
- HOZ, Javier de. «La escritura ibérica». A: *Los iberos: Príncipes de Occidente*. Barcelona: Fundación La Caixa, 1998, p. 190-203.
- JUNYENT, Emili. «Pere Bosch i Gimpera». A: *Los iberos: Príncipes de Occidente*. Barcelona: Fundación La Caixa, 1998, p. 72-75.
- LORRIO, Alberto J. *Los celtíberos*. Alicante: Universidad de Alicante: Universidad Complutense de Madrid, 1997.
- MCWHORTER, John H. «The world's simplest grammars are creole grammars». *Linguistic Typology*, 5, núm. 2-3 (2001), p. 125-166.
- MAŃCZAK, Witold. «Problème de l'origine des langues romanes après une vingtaine d'années». *Studia Romanica et Linguistica Thorunensia*, 2 (1998), p. 16-27.
- «Origine des langues romanes selon García-Hernández». *Lingua Posnaniensis*, 43 (2001), p. 105-109.
- «Six attitudes envers le problème de l'origine des langues romanes». A: *Latin vulgaire - Latin tardif: Actes du VIème Colloque International sur le Latin Vulgaire et Tardif*. Hildesheim; Zürich; Nueva York: Olms & Weidmann, 2003, p. 47-52.
- «Latin vulgaire et latin archaïque». A: ARIAS, C. [ed.]. *Actes du VIIème Colloque international sur le latin vulgaire et tardif*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2006, p. 443-448.
- MARTÍ I CASTELL, Joan. *Els orígens de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions de la Universitat Oberta de Catalunya, 2001.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón. «Sobre las vocales ibéricas e y o en los nombres topónimos». *Revista de Filología Española*, 5 (1918), p. 225-255.
- MOHEN, Jean-Pierre; ROUILLARD, Pierre; ÉLUÈRE, Christiane. «Los iberos y sus contemporáneos». A: *Los iberos: Príncipes de Occidente*. Barcelona: Fundación La Caixa, 1998, p. 30-43.
- MORAN I OCERINJAUREGUI, Josep. *Treballs de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994.
- MUNTEANU, Dan. *El papiamentu, lengua criolla hispánica*. Madrid: Gredos, 1996.
- NADAL, Josep M.; PRATS, Modest. *Història de la llengua catalana*. Vol 1: *Dels orígens fins al segle xv*. 4a ed. Barcelona: Edicions 62, 1993.
- OLIVIERI, Renzo. «I nomi locali della sponda sinistra della media Val Polcevera: La Val Torbella». A: CAPRINI, R. [ed.]. *Toponomastica ligure e preromana*. Génova: Le Mani, 2003, p. 161-171.
- PÉREZ ALMOGUERA, Arturo. «iltíiltur = oppidum. Los nombres de lugar y la ciudad en el mundo ibérico». *Faventia*, 23, núm. 1 (2001), p. 21-40.
- QUINTANILLA, Alberto. *Estudios de fonología ibérica*. Vitoria: Universidad del País Vasco, 1998.

- RODRÍGUEZ RAMOS, Jesús. «Introducción a la Escritura Ibérica. Variante Levantina». *Revista de Arqueología*, 218 (2000), p. 6-13.
- «La cultura ibérica desde la perspectiva de la epigrafía: un ensayo de síntesis». *Iberia*, 4 (2001), p. 17-38.
- ROHLFS, Gerhard. «Dialectos del Pirineo aragonés (semejanzas y diferencias)». *Archivo de Filología Aragonesa*, 34-35 (1984), p. 215-227.
- RUIZ ZAPATERO, Gonzalo. *Los campos de urnas del NE. de la Península Ibérica*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 1985. 2 v.
- SANCHIS GUARNER, Manuel. *Aproximació a la història de la llengua catalana*. Barcelona: Salvat, 1980.
- SILGO GAUCHE, Luis. «Ibérico *ilti*, *iltu* y derivados». *Arse* 32-33 (1998-1999), p. 11-45.
- SORDO SOTRES, Ramón. *Contribución al conocimiento de la toponimia y la gramática autóctonas de Asturias, Cantabria y el noreste de León*. Llanes: R. Sordo, 2005.
- TARRADELL, Miquel. *Les arrels de Catalunya*. Barcelona: Vicens Vives, 1962.
- UNTERMANN, Jürgen. *Monumenta Linguarum Hispanicarum*. Vol. I: *Die Münzlegenden: 1. Text*. Wiesbaden: Ludwig Reichert, 1975.
- «Joan Coromines y la onomástica de la Hispania antigua». A: SOLÀ, J. [ed.]. *L'obra de Joan Coromines*. Sabadell: Fundació Caixa de Sabadell, 1999, p. 183-192.
- VELAZA, Javier. *Léxico de inscripciones ibéricas (1976-1989)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991.
- «Lengua vs. cultura material: el (viejo) problema de la lengua indígena de Catalunya». *Arqueo-Mediterrània*, 9 (2006), p. 273-280.
- VENY, Joan. *Els parlars catalans*. 7a ed. Palma de Mallorca: Moll, 1987.
- «Els mètodes en dialectologia: continuïtat o alternativa?». A: *I Jornada de l'Associació d'Amics del Professor Antoni M. Badia i Margarit*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2005, p. 155-172.
- VILLAR, Francisco. *Indoeuropeos y no indoeuropeos en la Hispania Prerromana*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2000.
- «Indoeuropeos y no indoeuropeos en Cataluña y el noreste hispano». A: *Els substrats de la llengua catalana: una visió actual*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Llengua i Literatura, 2002, p. 53-74.

Les llengües de la Itàlia antiga com a substrat

IGNASI-XAVIER ADIEGO LAJARA
Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

El recurs al substrat de les llengües de la Itàlia antiga a l'hora d'emplenar el buit del llatí al romanç és sens dubte tan incòmode com necessari, i ha estat objecte d'enceses discussions entre els romanistes que a un indoeuropeïsta com jo no li sorprenen en absolut, perquè també nosaltres tenim els «nostres» substrats, encara més nebulosos, i fins i tot, imaginaris que els que els romanistes tenen a llur abast. No és la meua intenció replantejar aquí la qüestió des de dintre de la romanística i amb els arguments i contraarguments que els romanistes empren, per a la qual cosa em manca la competència imprescindible. Sí crec, però, que com a estudiós de les llengües de la Itàlia antiga puc donar la meua visió des del vessant exclusiu d'aquestes, i crec, modestament, que tal aportació podrà ser d'algun interès, perquè és evident que, si com sembla passar en alguns casos que comentaré, les dades utilitzades pels romanistes són obsoletes, incompletes o fins i tot errònies, estarem negant la major i no caldrà esmerçar més temps en debats viciats en llur origen. I és que tinc la impressió que alguns dels exemples d'influència dels substrats de la Itàlia antiga debatuts *ad nauseam* que encara poblen les publicacions de lingüística romànica són el fruit de la perpetuació de propostes molt reculades en el temps que semblen haver assolit vida pròpia dins de la romanística, i hi gaudeixen de bona salut, mentre que en el seu àmbit natural anaven enveïllint. I fins i tot és possible que ens trobem amb el cas contrari, com veurem: propostes que han perdut vitalitat en el si de la lingüística romànica tal vegada ressuscitarien a la vista de les novetats produïdes en l'estudi de les llengües de la Itàlia antiga.

Abans de començar, però, un breu repàs de tres casos concrets i ben coneguts, vull deixar constància que el que aquí oferiré és la meua visió personal, que de cap manera s'ha de prendre com a canònica. Justament un dels problemes que ha vi-

ciat les discussions sobre aquesta complexa qüestió és la tendència a rebre com a veritat revelada allò que, situat en el seu context, resulta molt més insegur. No és això cap retret als romanistes, ja que és simplement una mostra d'una tendència, lògica i comprensible, a dipositar una molt generosa dosi de fe en el que ens diuen els especialistes en àmbits que hom no controla, i d'aquest pecat no està lliure cap disciplina científica.

2. ELS GRUPS *-ND-*, *-MB-*

Començaré per un dels casos que ha gaudit sempre d'un lloc de privilegi a l'hora de parlar de l'efecte del substrat: el suposat substrat oscoúmbric del pas dels grups consonàntics *-nd-* i *-mb-* a *-nn-*, *-mm-* que observem a alguns dialectes romànics. Ha concitat tants partidaris com detractors i ha tingut curioses derivacions més enllà del domini específic on s'ha volgut fer actuar (l'àrea osca), ja que va portar fins i tot a la coneguda hipòtesi de Menéndez Pidal sobre una possible influència oscoparlant en la configuració dels parlars romànics de la península Ibèrica, on, com sabem, hi són presents aquests tractaments fonètics.

Que en el grup oscoúmbric —que ara preferim anomenar *sabèllic* per donar cabuda a altres llengües que també en formen part¹— va existir una llei fonètica que convertia els grups consonàntics heretats *mb* i *nd* en *mm* i *nn* (simplificats després a alguns dialectes en *m* i *n*) és un fet indiscutible, recollit a tots els manuals, antics i moderns, d'aquestes llengües. N'hi haurà prou amb recordar conegudes equivalències com osc *úpsannam* = llat. *operandam* on podem veure que el sufix *-nd-* emprat per construir el gerundi en protoitàlic —la fase comuna del llatí i el sabèllic— ha esdevingut *-nn-* en osc. No és, d'entrada, sorprenent, doncs, que la claredat amb què aquesta llei fonètica pot ser detectada en les llengües sabèl·liques hagi donat peu a teories substratistes.

Molt més sorprenent, en canvi, em sembla el fet que aquesta translació directa d'una llei fonètica sabèl·lica al substrat d'alguns dialectes romànics s'hagi fet d'una manera tan, diguem-ne, lleugera, sense aprofundir més en altres informacions que els dialectes sabèl·lics ens forneixen i que, al meu parer, desautoritzen clarament tot intent de vincular ambdós fenòmens. De primer, cal tenir en compte que l'acció d'aquesta llei fonètica s'ha de situar en un passat molt remot, ja que no solament es mostra com plenament acomplerta en la documentació escrita de les llengües sabèl·liques, sinó que, a més, cal atribuir-la a una fase protosabèl·lica,

1. Formen part del grup sabèl·lic, doncs, l'osc, l'umbre, el sud-picè (sobre aquesta llengua vegeu més endavant § 4), el presamnita (una llengua parlada a la Campània abans de l'arribada de la llengua osca), i els abans anomenats «dialectes sabèl·lics»: peligne, marrucí, vestí, mars i volsc, juntament amb altres testimoniatges molt aïllats d'altres llengües. Un corpus actualitzat del grup sabèl·lic es pot trobar a Rix (2002). Vegeu un mapa de la distribució d'aquestes llengües a la fig. 1.

ço és, quan els dialectes sabèllics encara no s'havien diferenciat i expandit, única manera d'explicar que els hagi afectat a tots. I, en segon lloc, i encara més important, aquesta llei sembla *haver deixat de funcionar* en època històrica, ja que veiem sorgir a aquests dialectes sabèllics nous grups *-nd-* i *-mb-* que no pateixen cap mena d'assimilació. Les dades de l'umbre són prou clares, i han estat perfectament establertes per Gerhard Meiser: a través de processos d'assimilació, emergeixen en aquest dialecte els dos grups consonàntics (Meiser 1986). En el cas de l'osc, molt més interessant per als romanistes, ja que sobre aquest sol recaure la responsabilitat d'haver desencadenat aquest canvi en alguns dialectes romànics, les dades són més limitades, però al meu parer suficients per establir que en l'osc històricament documentat *-mb-* i *-nd-* eren grups perfectament «pronunciables» i no sotmesos a processos d'assimilació. En el cas de *mb*, tenim un exemple com *kúmbened*, un verb compost paral·lel al perfet llatí *con-uēnit*. Per a *-nd-*, l'evidència és més difícil d'aconseguir, però en una inscripció publicada molt recentment procedent de Roccagloriosa, a la Lucània, i escrita en alfabet oscogrec hi trobem el mot *πονδιουμ*, probablement un préstec llatí, que conserva perfectament el grup consonàntic *-nd-* (Pocetti i Gualtieri, 2001). Malgrat la magresa d'aquestes dades, sembla clar que, a l'hora de crear un compost com *kúmbened* o d'adoptar un préstec com *πονδιουμ*, la llei fonètica que actuava sobre els grups consonàntics *-nd-* i *-mb-* havia deixat de ser efectiva. Per tant, si suposar una continuïtat entre una llei fonètica que es remunta a una fase prehistòrica protosabèllica i una llei fonètica només documentada més de dos mil anys després ja resulta prou agosarat, l'evidència dels exemples esmentats, que apunta en el sentit que en osc, i també en umbre, els grups consonàntics *-nd-* i *-mb-* havien reaparegut, la fan gairebé inviable.

3. LA GORGIA TOSCANA I L'ETRUSC

El segon cas que vull comentar ha gaudit igualment d'un ampli ressò en el marc del debat sobre la influència del substrat en la configuració d'alguns parlars romànics. Es tracta de l'anomenada *gorgia toscana*, l'aspirantització de les sordes *-p-*, *-t-*, *-k-* en posició intervocàlica, tant a l'interior de paraula com, per fonètica sintàctica, en posició inicial: *diθo*, *poχo*, *la χasa*, etc. L'àmbit d'aquest fenomen és, com el seu nom indica, la moderna Toscana, que coincideix més o menys amb l'antiga Etrúria; d'aquí que des de fa més d'un segle es vagi postulant que el responsable d'haver desencadenat aquest canvi fonètic sigui un substrat etrusc. Com sol passar amb qualsevol hipòtesi que fa entrar en joc alguna mena de substrat, aquesta ha concitat igual nombre de partidaris i detractors. I, com passava amb els grups consonàntics *-mb-* i *-nd-*, a mesura que avançava el temps, la suposada llengua de substrat, en aquest cas de l'etrusc, ha anat quedant paradoxalment en un

segon pla de la discussió, bo i acceptant acríticament determinades interpretacions del seu sistema fonètic que en realitat són errònies o han estat superades gràcies als progressos en el coneixement d'aquesta llengua. Per sort, en aquest cas es va comptar, far uns quants anys, amb una de les veus més autoritzades a l'àmbit de la lingüística etrusca, Luciano Agostiniani, per tal que digués la seva en un congrés sobre la *gorgia toscana* i el substrat etrusc. Com era d'esperar de qui, a hores d'ara i després de la tràgica desaparició de Helmut Rix, és el més important coneixedor de la llengua etrusca, Agostiniani va assenyalar els errors i insuficiències, des del punt de vista de l'etrusc, dels arguments i contraarguments emprats pels romanistes i per alguns etruscòlegs, i va situar en els límits adients la forma d'abordar la qüestió (Agostiniani, 1983). Recordem que l'origen d'aquesta hipòtesi rau en l'existència en etrusc d'una sèrie d'oclusives aspirades sordes /p^h/, /t^h/ i /k^h/ al costat de les oclusives sordes simples /p/, /t/ i /k/ i en el fet que trobem a la documentació etrusca bastants exemples d'alternances entre sons aspirats i no aspirats, alternances que serien per als substratistes el pòsit sobre el que s'hauria desenvolupat la *gorgia toscana*. D'entrada, és important remarcar, com ho feia Agostiniani, que els sons etruscs en qüestió són oclusives aspirades, no espirants, tot i que aquest no és un obstacle insalvable si tenim en compte que les oclusives aspirades poden esdevenir fàcilment fricatives a les llengües del món (pensem per exemple en l'evolució del grec clàssic al grec modern). La qüestió clau, segons Agostiniani, és si es pot constatar clarament en etrusc una «tendència a l'aspiració» que expliqués l'aparició posterior de la *gorgia toscana*. Del seu repàs exhaustiu dels exemples d'alternances entre oclusives simples i oclusives aspirades, Agostiniani extreu una conclusió negativa: és cert que hi ha exemples en què una oclusiva simple sembla haver estat reemplaçada en diferents casos per una oclusiva aspirada, però hi ha un nombre similar de casos en què el procés és justament el contrari: la forma bàsica sembla que és la que conté l'aspirada i el canvi ha consistit en la pèrdua d'aspiració. Al que arribem, com a màxim, és, consegüentment, a una tendència a la neutralització de l'oposició entre aspirades i no aspirades en etrusc, difícilment interpretable com una base suficient per desencadenar l'anomenada *gorgia toscana*.

Significa, això, que hem de refusar definitivament la participació de l'etrusc com a substrat de la *gorgia toscana*? Crec que no, si en comptes d'entossudir-nos en l'enlluernadora existència d'aspirades en etrusc, ens fixem en un altre fenomen que, a la meua coneixença, no ha estat mai considerat a l'hora de cercar antecedents etruscs per a la *gorgia*. El sistema d'oclusives etrusc consta només de sons sords: la sèrie d'oclusives sordes simples i la sèrie d'oclusives sordes aspirades que hem esmentat abans. Tanmateix, en els últims segles de documentació etrusca trobem un curiós fenomen: en ser transcrits al llatí, trobem que, ocasionalment, les oclusives sordes etrusques *p*, *t*, *k* d'interior de paraula apareixen

transcrites mitjançant els grafemes llatins de les sonores *b, d, g*: a l'etrusc *titi* es correspon la transcripció llatina *Tidi*; a *papaσα*, *Pabassa*; etc. Helmut Rix ha assestat les bases per a una correcta interpretació d'aquest fet: estariem davant d'una tendència a la lenició (Rix, 1984, p. 207; 2004, p. 947). Altrament dit, caldria suposar que aquestes sordes eren en aquesta posició interior —gairebé sempre intervocàlica— menys tensos i de menor duració que en altres posicions (en començament absolut de paraula, per exemple). Ara bé, la *gorgia toscana* pot ser interpretada simplement com un fenomen de lenició,² el que ens permetria establir un possible vincle entre aquests exemples etruscs tardans i la *gorgia*. En tot cas, aquest vincle seria molt tènue, ja que, com se sap, la lenició és un fenomen freqüent a les llengües del món, començant per una bona part dels dialectes romànics; per la qual cosa es pot tractar perfectament de processos independents en etrusc i en els dialectes toscans (cf. Cravens, 1983, p. 120). El que sí que cal remarcar, i em sembla que no s'ha fet, és que la veritable particularitat de la *gorgia toscana* rau en el fet que el resultat de la lenició són espirants sordes, a diferència del que s'escau a altres dialectes romànics, on trobem espirants sonores, i que justament un dels trets característics de la fonologia etrusca és l'absència de fonemes oclusius i fricatius *sonors*. Potser en aquesta singularitat de l'etrusc caldria cercar l'origen de la *gorgia toscana*.

4. VOCALISME SABÈLLIC I VOCALISME LLATINOVULGAR

El tercer i últim cas que comentaré és el que té un abast més ampli, ja que la influència del substrat no afecta aquí zones concretes del domini romànic, sinó la configuració mateixa del sistema vocàlic en la major part de la Romània. Es tracta del ben conegut desenvolupament de set timbres vocàlics en lloc dels cinc existents en el llatí clàssic, a causa de l'aparició de vocals obertes i tancades, tant en la sèrie palatal com en la velar. Recordem, encara que podrà semblar innecessari, que una gran part de les llengües romàniques permeten reconstruir un sistema llatinovulgar en el qual, d'una banda, les vocals *i, u* breus s'han obert i d'altra les vocals *e, o* llargues s'han tancat, fins al punt de convergir, paral·lelament, en uns timbres *e, o* tancats, diferenciats dels timbres *e, o* oberts que procedeixen de les *e, o* breus llatines clàssiques:

Llatí clàssic	ī	ĩ	ē	ě	ā	ǣ	ō	ō	ū	ū
Llatí vulgar	i	ɛ	ɛ	a	ɔ	ɔ	u			

2. Així ho remarca Cravens (1983).

Un cop més, la romanística s'ha mostrat clarament dividida sobre l'atribució o no al substrat d'aquesta transformació del sistema vocàlic. Per citar només dos noms cabdals com a representants dels dos extrems de la polèmica, mentre que Lausberg parla, sense embussos, de «sistema itàlic» a l'hora de qualificar el sistema de set timbres, Wartburg, qui, curiosament, sí que acceptava el substrat com a explicació dels altres dos fenòmens que hem vist aquí (l'evolució de *-mb-* i *-nd-* i la *gorgia toscana*), rebutjava contundentment la hipòtesi substratista com a explicació d'aquest vocalisme llatínovulgar.

Com en els altres dos casos, tinc la impressió que, des de la vessant romanista, tant els partidaris com els detractors de la influència del substrat s'han limitat a utilitzar dades que procedeixen d'una bibliografia clarament envellida. Altra ment dit, el factor «itàlic» —jo preferiré dir *sabèl·lic*— va irrompre fa molts anys en la bibliografia romanística i s'hi ha quedat fossilitzat, aliè als progressos de la investigació sobre les llengües de la Itàlia antiga. Per això crec que pot ser útil, per actualitzar el debat, parar esment en el que ara sabem sobre com era el vocalisme sabèl·lic. I és que en els darrers trenta anys s'ha pogut assolir un quadre que, per bé que inevitablement incomplet tant geogràficament com cronològica, va molt més enllà del que les habitualment nebuloses referències a l'osc, o a un genèric i imprecís «itàlic» que trobem a la bibliografia romanística poden fer pensar.

D'entrada, la referència exclusiva a l'osc que trobem en algunes obres de referència de lingüística romànica i en la bibliografia secundària que n'ha sorgit és conseqüència del fet que, fins fa uns anys, només l'osc presentava unes dades prou clares pel que fa al seu sistema vocàlic, gràcies a les característiques del seu alfabet nacional. En aquest alfabet, manllevat de l'etrusc, existien d'entrada només quatre grafemes per a les vocals —<a>, <e>, <i>, <u>—, que resultaven insuficients per reflectir el sistema vocàlic de la llengua. Per això van ser introduïdes dues noves lletres, convencionalment transcrites mitjançant <í>, <ú>. Deixant de banda irregularitats i canvis específics l'explicació dels quals seria massa prolixa aquí, és clar que la lletra <í> va ser utilitzada per reflectir un timbre vocàlic de *e* tancada, diferent de la *e* oberta, grafiada mitjançant <e>, i diferent també de la *i*, grafiada mitjançant <i>. Tenim en osc, doncs, una sèrie palatal de tres timbres, clarament comparable a l'anomenat per Lausberg «sistema itàlic» del llatí vulgar. Més important encara, en aquest timbre *e* tancat hi confluïren tant les *e* llargues com les *i* breus heretades. Per tant, no solament hi trobem el mateix tipus de distincions tímbriques del «sistema itàlic» del llatí vulgar, sinó també un origen similar per al timbre tancat, sorgit ensem de la tendència a tancar la vocal *e* llarga i de la tendència a obrir la vocal *i* breu. En el cas de les vocals velars, la situació de l'osc ja no és, aparentment, idèntica a la del llatí vulgar, però s'hi apropa molt: l'articulació de la *o* breu i de la *o* llarga era evidentment diferent, de manera que la *o* llarga, molt tancada, va acabar per confluïr —almenys gràficament— amb la *u* breu

i la *u* llarga en un únic grafema <u>. No tenim, en aparença, tres graus d'obertura, però sí l'escissió de *o* en dos timbres lligada al caire originàriament més obert de la *o* breu i més tancat de la *o* llarga. De tota manera, les dades de l'osc són aquí una mica ambigües, i alguns estudiosos, com Meiser, no descarten, a partir de certes irregularitats gràfiques, que la sèrie velar presentés una diferenciació paral·lela a la de la sèrie velar, amb la qual cosa sí tindríem un quadre perfectament comparable al del llatí vulgar.

Actualment, però, sabem que l'osc representa només la punta de l'iceberg. De primer, gràcies als treballs de Rix i Meiser, s'ha pogut aclarir prou bé la situació de l'altra gran llengua —pel que fa al gruix de la documentació— del grup sabèl·lic, l'umbre.³ A diferència de l'alfabet osc, l'alfabet nacional umbre no va ser sotmès a cap reforma gràfica per reflectir millor el seu sistema vocàlic, cosa que va donar lloc a oscil·lacions gràfiques que sovint han estat mal interpretades. El mateix problema es va produir quan els umbres van adoptar l'alfabet llatí. Rix i Meiser han palesat, amb arguments convinents, que també l'umbre tenia tres timbres vocàlics palatals. A l'hora d'usar l'alfabet umbre, la vocal intermèdia, de timbre /e/ tancat, es va grafiar adés mitjançant <e>, adés mitjançant <i>, donant lloc a les esmentades oscil·lacions gràfiques. Quan es va adoptar l'alfabet llatí, va persistir la mateixa oscil·lació, però s'hi va afegir una tercera possibilitat, la d'emprar el dígraf <ei> per al mateix so. A la sèrie velar, l'existència d'una única lletra <u> a l'alfabet umbre no permetia grans coses, però en adoptar l'alfabet llatí, la lletra llatina <o> serví per reflectir la vocal *o* oberta, en una manera anàloga a l'ús de <ú> a l'alfabet osc.

Encara més interessant és una altra adquisició, produïda en els darrers vint anys: la del dialecte sud-picè. Aquest dialecte, de gran importància per l'antiguitat de la seva documentació, datable als segles VI i V abans de Crist, només va poder entrar en joc quan es va arribar al complet desxiframent del seu alfabet, dut a terme per Anna Marinetti el 1985.⁴ El sud-picè està documentat a algunes localitats del sud del *Picenum*, però també a la *Sabina*, i el fet que ells s'anomenin *safinús* ens fa pensar que és el mateix dialecte que parlaven els sabins, o un del molt proper. Una de les sorpreses que ha comportat el desxiframent de l'escriptura sud-picena és que hi trobem set grafemes vocàlics diferents, un fet insòlit en els alfabetes de la Itàlia antiga: <a>, <e>, <i>, <o>, <ú>, <u>. Més important encara és el fet que les distincions que trobem entre aquests grafemes semblen de caire qualitatiu, de manera que es corresponen, fil per randa, amb les distincions tímbriques de l'anomenat «sistema itàlic» del llatí vulgar. A més, <i> i <ú> semblen reflectir la continuació de *ē*, *ō*, cosa que apunta a una pronúncia més tancada, enfront les

3. Vegeu particularment Rix (1983), Meiser (1986).

4. Marinetti (1985). Sobre el vocalisme del sud-picè, vegeu Adiego (1992).

breus corresponents, grafiades <e>, <o>. Una particularitat remarcable, però, és que, pel que podem deduir de la documentació, malauradament escassa i difícil d'interpretar, no s'ha produït en aquesta llengua l'obertura de les vocals *i*, *u* breus, si més no, no prou per confluïr gràficament amb les llargues tancades, ja que *i*, *u* breus es grafien mitjançant <i>, <u>. En qualsevol cas, la dada que cal retenir és que hi trobem un sistema de set timbres curosament distingit mitjançant set grafemes diferents.

Deixaré de banda, per manca de temps, altres fites assolides per la recerca en relació amb altres aspectes del vocalisme de les llengües sabèl·liques, com ara l'estudi del sistema gràfic emprat als textos oscos escrits en alfabet grec, o el comportament dels dialectes «menors» (peligne, marrucí, volsc, etc.) que, de tota manera, i només amb alguna excepció —com la del volsc— ratifiquen aquest quadre que hem traçat i que ens duu a les conclusions següents:

1) Com Rix i Meiser han defensat, sembla que podem situar en fase proto-sabèl·lica la tendència a desenvolupar diferències qualitatives d'acord amb el principi que les vocals llargues *ē*, *ō* es tancaven i les vocals breus *ĭ*, *ŭ* s'obrien.

2) En sud-picè, ja als segles VI-V el tancament de *ē*, *ō* és prou evident per ser enregistrat gràficament, propiciant l'existència a l'alfabet sud-picè d'un inventari de set grafemes vocàlics diferents.

3) Uns pocs segles després, quan apareixen documentats l'osc, l'umbre i altres dialectes menors, ens trobem amb una realitat fonètica similar, amb dues particularitats afegides: *a*) en la sèrie palatal, la vocal *ĭ* s'ha obert prou per confluïr tímbricament amb la *ē* tancada, de manera que són grafiades com un mateix so; *b*) en la sèrie velar, en aparença, *ō*, *ŭ*, *ū* han confluït en un únic so, però no tenim clar fins a quin punt la situació es veu enterbolida per la grafia. En qualsevol cas, roman evident que aquesta situació pressuposa una articulació de *ō* molt tancada.

4) Veiem, doncs, com, si més no, el fenomen de tancament de les vocals llargues *ē*, *ō* té un abast cronològic i geogràfic molt gran. Pel que fa a la tendència a obrir la vocal *ĭ*, tot i que no documentada clarament en sud-picè, és evident en gairebé totes les llengües del grup documentades en època posterior, per la qual cosa l'abast geogràfic del fenomen és igualment remarcable.

És cert que la documentació que tenim a l'abast és molt incompleta, tant cronològicament com geogràficament, i que fóra, en conseqüència, agosarat «emplenar buits», però a mi personalment no deixa d'impressionar-me la persistència i extensió d'un tipus d'articulació tan similar a la que després trobem a una gran part del llatí vulgar. De tota manera, cal no treure conclusions precipitades, per tal de no tornar a caure en el mateix error que altres vegades: les dades poden semblar-nos aclaparadores a favor d'una influència del substrat, però cal filar molt prim abans d'acceptar aquesta possibilitat. A tall d'exemple, és cert el que hem dit de l'umbre pel que fa a l'articulació de *ĕ* com *e* oberta i de *ē*, *ĭ* com *e* tan-

cada, però també és cert que en umbre recent, al voltant del segle II aC, van sorgir, a partir de canvis secundaris, una vocal *e* llarga oberta, introduint-hi una simetria que ens allunya ja de l'anomenat *sistema itàlic*. Caldrà, en un futur, avaluar amb més profunditat les dades i estar atents als progressos de la lingüística sabèllica. Mentrestant, en tot cas, quedem-nos amb una impressió ben clara: quan el llatí va sortir de Roma cap a altres indrets de la península Itàlica, es va trobar amb una sèrie de parlars amb sistemes vocàlics qualitativament molt més rics, i amb comportaments que totalment o en part anticipen el que després podem reconstruir per al llatí vulgar. Àdhuc l'única excepció que podíem adduir fins ara, la de l'etrusc, amb un magre sistema de quatre vocals *a, e, i, u*, mereix ser revisat a la vista de recentíssimes troballes: almenys per a l'etrusc parlat a la zona de Cortona hem de comptar molt possiblement amb tres vocals palatals *i, ɛ, e*, un fet que coneixem des de l'any 2000 gràcies a una important troballa epigràfica, l'anomenada *Tabula Cortonensis*, on les tres vocals són distingides gràficament (Agostiniani-Nicosia 2000).

5. CONCLUSIÓ

Com a conclusió d'aquest breu treball, vull reiterar que la meva intenció ha estat simplement replantejar, exclusivament des del vessant sabèllic o etrusc, tres casos característics de possible influència del substrat en la configuració dels dialectes romànics. Més enllà de les meves opinions particulars sobre aquests tres casos, m'importa especialment que hagi quedat palès que convé que els romanistes facin periòdicament una ullada a les possibles novetats que es puguin haver produït en relació amb aquestes possibles llengües de substrat; si no, es corre el risc de debatre sobre dades incompletes o fins i tot errònies i obsoletes.

REFERENCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Adiego (1992): I.-J. ADIEGO LAJARA, *Protosabelio, osco-umbro, sudpiceno*, Barcelona, PPU, 1992.
- Agostiniani (1983): L. AGOSTINIANI, «Aspirate etrusche e gorgia toscana: valenza delle condizioni fonologiche etrusche», a L. AGOSTINIANI i L. GIANNELLI (ed.), *Fonologia etrusca, fonetica toscana: Il problema del sostrato*, Florència, Olschki, 1983, p. 25-59.
- Agostiniani i Nicosia (2000): L. AGOSTINIANI i F. NICOSIA, *Tabula Cortonensis*, Roma: L'Erma di Bretschneider, 2000.
- Cravens (1983): T. D. CRAVENS, «La gorgia toscana quale indebolimento centro-meridional», a L. AGOSTINIANI i L. GIANNELLI (ed.), *Fonologia etrusca, fonetica toscana: Il problema del sostrato*, Florència: Olschki, 1983, p. 115-121.

- Meiser (1986): G. MEISER, *Lautgeschichte der umbrischen Sprache*, Innsbruck, IBS, 1986.
- Poccetti i Gualtieri (2001): P. POCSETTI i M. GUALTIERI, «La *Tabula* Bronzea di Roccagloriosa», a *Roccagloriosa, II: L'oppidum lucano e il territorio*, Nàpols: Centre Jean Bérard, 2001, p. 187-295.
- Rix (1984): H. RIX, «La scrittura e la lingua», a M. CRISTOFANI (ed.), *Gli etruschi: Una nouva immagine*, Florència: Giunti, 1984 p. 199-227.
- Rix (1983): H. RIX, «Umbro e Proto-Osco-Umbro', a E. VINEIS (ed.), *Le lingue indoeuropee di frammentaria attestazione = Die indogermanischen Restsprachen*, Pisa: Giardini, 1983, p. 91-107.
- Rix (2002): H. RIX, *Sabellische Texte: Die Texte des Oskischen, Umbrischen und Südpikenischen*, Heidelberg: Carl Winter, 2002.
- Rix (2004): H. RIX, «Etruscan», a R. D. WOODARD (ed.), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, p. 943-966.

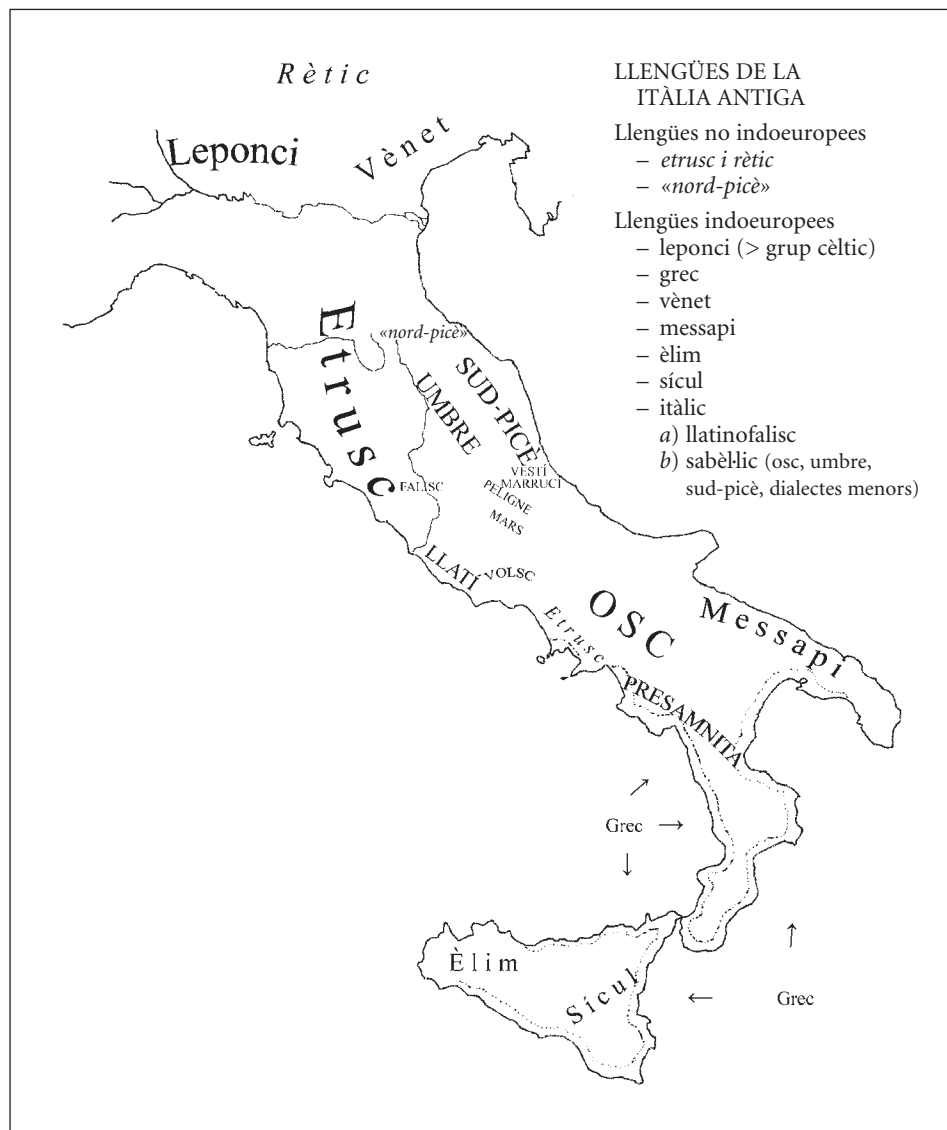

FIGURA 1. Les llengües de la Itàlia antiga

BIBLIOTECA FILOLÒGICA

Títols publicats

- 1 Pere PUJOL [comp.], *Documents en vulgar dels segles XI, XII i XIII procedents del bisbat de la Seu d'Urgell* (1913) [exhaurit]
- 2 Pere BARNILS, *Die Mundart von Alacant: Beitrag zur Kenntnis des Valencianischen* (1913) [exhaurit]
- 3/[1] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló»: *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. I, *Lletres A i B* (1915) [exhaurit]
- 3/[2] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló»: *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. II, *Lletra C* (1916) [exhaurit]
- 3/[3] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló»: *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. III, *Lletres D i E* (1918) [exhaurit]
- 3/[4] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló»: *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. IV, *Lletres F a Ll* (1921) [exhaurit]
- 3/[5] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló»: *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. V, *Lletres M a O* (1924) [exhaurit]
- 3/[6] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló»: *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. VI, *Lletres P i Q* (1929) [exhaurit]
- 3/[7] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló»: *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. VII, *Lletres R i S* (1931)
- 3/[8] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló»: *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. VIII, *Lletres T a Z* (1934)
- 4 Antoni GRIERA, *La frontera catalano-aragonesa: Estudi geogràfico-lingüístic* (1914) [exhaurit]
- 5 Josep M. ARTEAGA, *Textes catalans avec leur transcription phonétique: Précédés d'un aperçu sur les sons du catalan* (1915) [exhaurit]
- 6 *Estudis romànics: (Llengua i literatura)*, vol. I (1916) [exhaurit]
- 7 Pere BARNILS, *Vocabulari català-alemany de l'any 1502* (1916) [exhaurit]
- 8 Jaume MARCH, *Diccionari de rims* (1921) [exhaurit]
- 9 *Estudis romànics: (Llengua i literatura)*, vol. II (1917) [exhaurit]
- 10 Vincenzo CRESCINI i Venanzio TODESCO [ed.], *La versione catalana dell' Inchiasta del San Graal: Secondo il Codice dell'Ambrosiana di Milano 1.79 sup.* (1917) [exhaurit]
- [11] INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Diccionari ortogràfic: Precedit d'una exposició de l'ortografia catalana segons el sistema de l'I. d'E. C.* (1917; 2a ed., 1923; 3a ed., 1931; 4a ed., 1937)
- 12 Pompeu FABRA, *Gramàtica catalana* (1918; 2a ed., 1919; 3a ed., 1922; 4a ed., 1926; 5a ed., 1930; 6a ed., 1931; 7a ed., 1933; facsímil de la 7a ed., 1995; 1a reimpr., 2000; 2a reimpr., 2004; 3a reimpr., 2006)
- 13 Joseph ANGLADE, *Bibliographie élémentaire de l'ancien provençal*
Pierre ROKSETH, *L'article majorquin et l'article roman dérivé de IPSE*
Pere BARNILS, *Les vocals tòniques del rossellonès*
Manuel de MONTOLIU, *El llenguatge com a fet estètic i com a fet lògic* (1921) [exhaurit]

- 14/[1] Manuel MILÀ I FONTANALS, *Epistolari d'en M. Milà i Fontanals*, vol. I, 1840-1874 (1922) [exhaurit]
- 14/[2] Manuel MILÀ I FONTANALS, *Epistolari d'en M. Milà i Fontanals*, vol. II, 1875-1880 (1932)
- 15 Pierre ROKSETH, *Terminologie de la culture des céréales à Majorque* (1923) [exhaurit]
- 16 Max-Léopold WAGNER, *Notes linguistiques sur l'argot barcelonais* (1924) [exhaurit]
- 17 Jaume MEDINA i Enric SULLÀ [cur.], *Actes del Simposi Carles Riba* [Barcelona, 17-19 octubre 1984] (1986)
- 18 Carles RIBA, *Cartes de Carles Riba*, vol. I, 1910-1938 (1989) [exhaurit]
- 19 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. SECCIÓ FILOLÒGICA, *Documents de la Secció Filològica, I* (1990)
- 20 Antoni NUGHES, *El sínode del bisbe Baccallar: L'Alguer, església i societat al segle XVI* (1991)
- 21 Daniel RECASENS, *Fonètica descriptiva del català: (Assaig de caracterització de la pronúncia del vocalisme i consonantisme del català al segle XX)* (1991; 2a ed., rev., 1996)
- 22 Núria VILÀ, *Estudi del vocabulari de les eines agrícoles a la comarca del Baix Camp* (1991)
- 23 Loïs ALIBERT i Josep CARBONELL, *La correspondència entre Loïs Alibert i Josep Carbonell i Gener: (Materials per a l'estudi de la codificació de la llengua occitana)* (1995)
- 24 Carles RIBA, *Cartes de Carles Riba*, vol. II, 1939-1952 (1991)
- 25 Ernest QUEROL, *Anàlisi de camps lèxics de l'oví de la comarca dels Ports* (1992)
- 26 Pius FONT I QUER, Pompeu FABRA i Miquel de GARGANTA, *Un epistolari fonamental per a la lexicografia científica catalana: (1928-1953)* (1991)
- 27 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. SECCIÓ FILOLÒGICA, *Documents de la Secció Filològica, II* (1992; 2a ed., rev., 1993; 3a ed., rev., 1996)
- 28 Carles RIBA, *Cartes de Carles Riba*, vol. III, 1953-1959 (1993)
- 29 Jordi FARRÉ i Andreu MOIX, *Els noms de casa de Llorenç i de Maldà* (1993)
- 30 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. SECCIÓ FILOLÒGICA, *Documents de la Secció Filològica, III* (1996)
- 31 Montserrat BIGAS i Marta MILIAN, *Anàlisi morfològica dels noms de planta* (1996)
- 32 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. SECCIÓ FILOLÒGICA, *Documents normatius 1962-1996: (Amb les novetats del diccionari)* (1997) [exhaurit]
- 33 Ramon ARAMON, *Estudis de llengua i literatura* (1997)
- 34 Guillem CALAFORRA, *Wilhelm Meyer-Lübke i Das Katalanische: Introducció i traducció* (1998)
- 35 Joan PETIT i AGUILAR, *Gramàtica catalana* (1998)
- 36 Joan Anton RABELLA, *Un matrimoni desavingut i un gat metzinat: Procés criminal barceloní del segle XIV* (1998)
- 37 *Miscel·lània Fabra: Recull de treballs de lingüística catalana i romànica dedicats a Pompeu Fabra* (1998)
- 38 Antoni M. BADIA i MARGARIT, *Les Regles de esquivar vocables i «La qüestió de la llengua»* (1999)
- 39 Montserrat BARRI, *Aportació a l'estudi dels gal·licismes del català* (1999)

- 40 Francesc FELIU, *Catàleg dels manuscrits filològics d'Antoni de Bastero* (2000)
- 41 Pere BOHIGAS, *Mirall d'una llarga vida: A Pere Bohigas, centenari* (2001)
- 42 Antoni FEBRER I CARDONA, *Diccionari menorquí, espanyol, francès i llatí* (2001; reimpr., 2005)
- 43 Joan ARMANGUÉ, *Estudis sobre la cultura catalana a Sardenya* (2001)
- 44 Aurora BEL, *Teoria lingüística i adquisició del llenguatge: Anàlisi comparada dels trets morfològics en català i en castellà* (2001)
- 45 Joaquim MIRET I SANS, *Cafè i quilombo: Els diaris de viatge de Joaquim Miret i Sans* (2001; reimpr., 2005) [exhaurit]
- 46 Simona ŠKRABEC, *L'estirp de la solitud: Arthur Schnitzler, Italo Svevo, Thomas Bernhard, Drago Jančar* (2002)
- 47 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. SECCIÓ FILOLÒGICA, *Documents de la Secció Filològica, IV* (2003)
- 48 *El català de l'Alguer: Un model d'àmbit restringit* (2003)
- 49 M. Dolors FARRENY, *La llengua dels processos de crims a la Lleida del segle XVI* (2004)
- 50 Antoni FEBRER I CARDONA, *Obres gramaticals, I* (2004)
- 51 Josep Vicenç FOIX, *Diari 1918* (2004)
- 52 *Els mètodes en dialectologia: continuïtat o alternativa?*, I Jornada de l'Associació d'Amics del Professor Antoni M. Badia i Margarit (Barcelona, 11 de març de 2004) (2005)
- 53 Carles RIBA, *Cartes de Carles Riba, vol. IV, Apèndix 1916-1959* (2005)
- 54 Joan SOLER, *Definició lexicogràfica i estructura del diccionari* (2006)
- 55 Paul AEBISCHER, *Estudis de toponímia catalana* (2006)
- 56 *Cap a on va la sociolingüística?*, II Jornada de l'Associació d'Amics del Professor Antoni M. Badia i Margarit (Barcelona, 20 d'octubre de 2005) (2006)
- 57 *Homenatge de l'IEC a Joan Coromines, en el centenari de la seva naixença* (2006)
- 58 Montserrat ADAM, *El català septentrional de transició: nova visió des de la morfologia* (2006)
- 59 *Llenguatge: Articles de La Vanguardia (1999-2002)* (2006)
- 60 Jordi JULIÀ, *L'art imaginatiu: Les idees estètiques de Gabriel Ferrater* (2007)
- 61 Antoni FEBRER I CARDONA, *Preceptiva poètica* (2008)
- 62 Anna MATAMALA RIPOLL, *Interjeccions i lexicografia: Anàlisi de les interjeccions d'un corpus audiovisual i proposta de representació lexicogràfica* (2008)
- 63 *Novetats del diccionari: (Diccionari de la llengua catalana, segona edició)* (2008)
- 64 *Del llatí al romanç, com hem emplenat el buit?*, III Jornada de l'Associació d'Amics del Professor Antoni M. Badia i Margarit (Barcelona, 17 de maig de 2007) (2008)

ISBN 978-84-92583-22-5

9 788492 583225